

AUTOBÎOGRAFÎYA
EBDURRIZAQ
BEDIRXAN

Werger û amadeker
Celîlê Celîl

Abdurrezzak d'Alger

FRANCESCO ZANINI

ماڤيڤون

Ji weşanên kovara Havîbûn - 1

**AUTOBÎOGRAFÎYA
EBDURRIZAQ BEDIRXAN**

**Werger û amadeker
Celîlê Celîl**

**Çapa yekem
1999 Berlin**

**Tayp û amadekirin bû çapê
Celîlê Celîl**

**Portrêt
Goran**

**Danana Bergî:
Gohdar Bazaz**

**Bicîhînan:
Kerîmê Byaniy**

**Freie Universität Berlin – AStA
Kovara Havîbûn
c/o Kurdistan AG
Kiebitzweg 23
14195 Berlin**

Mafên çapê bi tenê yên Nivîserî û Kovarêne

ISBN: 3-926522-16-X

Pêşgotin

Navê Ebdurrizaq Bedirxan ji dawya sedsalîya XIX û destpêka sedsalîya XX ji ser rûpelên rojnama û raporên dîplomatên turka, farisa, rûsa, almana û yên mayîn kêm nebûye.

Karê wî yê welatparêzîyê, zanîna wî li ser rê û dirbên dîplomatîyê, bernameyên wî yên çandî-rewşenbîrî, karê çivakî û siyasî - ev hemû bi hevra bûne bingeh ji bona dengdayîna navê wî.

Her dewletek nav û karê Ebdurrizaq Bedirxan angorî armanc û bernama întêrêsên xwe nirxand. Hezar nav û nûçika pêva girêdan. Lê xema wî nîbû. Ew ji rîya rast, ku bona azadîya welatê xwe û pêşxistina gelê xwe dabû pêşîya xwe qet deremekê jî jê dûr neket. Ewî temamîya jîyana xwe dîyarî wê armancê kir û li ser rîya têkoşînê û berxudanê şehîd bû.

Jîyana Ebdurrizaq Bedirxan kurt bû. Kurt, lê bi mene kûr, hereket û bizava xweva mezin. Belkî kar û jîyana tu kurdekî navdar di dema jîyana wîda awqas bi hûrgilî, yekbiyek nehatye mêyzandinê, çiqas jîyana wî. Dost û dijminê Ebdurrizaq Bedirxan li ser her gaveke wî, li ser her axaftîneke wî nivîsîne, wî rexne kirine, nivîsarê xwe kirine dokûmênt, dest bi dest gerandine, paşê anîne kirine arşîva, parastine. Û ew hemû ji bona dîrokê niane çawa dengdana serbuhurîya kurdekî azadîxwaz.

Jîyan û karê Ebdurrizaq Bedirxan di xaçerêya peywendiyên dewletên Asyayê û Yêvropayê yên tûjda pêkhatin. Gêjgerîna dijatîya hêzên sîyasî, aborî û leşkerî, ev hemû bûn meydana jîyana wî xweşmêrî.

Malbata Bedirxanîya bi navên navdarava, yên ku xizmeta gelê kurd kirine, dewlemende. Hinek ji wana li ser rîya sîyasetê sekinîbûn, hinek li ser rîya serhildanê, hinek jî li ser rîya leşkerîyê deng dan û hinek jî li goveka rewşenbîrîyê û ronekbîrîyê ji xwera nav qazanc kirin.

Di nava rêza van steyrkên geş û bi ronakda şewq û şemala navê Ebdurrizaq Bedirxan bi teybetîye. Teybetîya wî ewe, ku jîyana wî bû hevgirtîneke van hemû rê û meydanê xebatê. Di nava jîyana merivekîda kêncar dibe, ku ev hemû xizmet û karên cûre-cûre wa bi hêz û alav cî bigrin û bi hevra bimeşin.

Ebdurrizaq Bedirxan him rewşenbîr bû, him dîplomat, him serokleşker bû, him şorişvan, him întêrnasîyonalîst bû, him welatperwar, him zanyar bû, him rêkxirav. Di hemû meydanada jêhatî, bi şuret û rûspî. Her kes, kî pêra dibû nas, li ser kemal û merîfeta wî, li ser aqildarî û zanîna wî ya kûr heyrî dima, hurmet û dilgermîya xwe himberî wî û himberî giranîya bîr û bawarîya wî dida xuyakirin.

Ebdurrizaq Bedirxan zanibû dost û dijminê xwe ji hev bişkavta.

Zûbizû serwext dibû bingehên bûyeran çine û ji ku tèn. Şureta vebûna ser gilya, makkirina pîrsa ne şana herkesî

bû. Ew welatperwarekî pasîv nîbû, ku bêlay sekinîbû û li ser êş û nalîna gelê xwe mêze dikir. Na. Ew propagandîst bû, sohbetvanekî bi germ û perwazî bû. Ew rastîya doza gelê kurd, pîrozîya rîya azadîya gel, ku ji xwera kiribû navaroka jîyan û xebata xwe, li merivên dora xwe dida nasandin û bawarkirin. Ewana dibûn dost, hogir û alîkarê wî.

Dewleta Osmanîyê ji Ebdurrizaq Bedirxan gelekî tirsya. Hemû tişt kir, ku wî bigre, bikuje û navê wî ji meydana kurdîyê rake. Her tişt soz da wî: mal, milk, karê berz... Lê bêfeyde. Çend cara ferînanî wî ya kuştinê beyan kir, çend cara baxşandina wî beyan kir, çend cara mêrkuj pey wî xist...

Belê, Ebdurrizaq Bedirxan kelemê çavê dijmin bû. Bi daxawa dem jêra xayîn bû. Dem, ku heta naka jî ji bona çaranûsa gelê kurd xayîne. Dewleta rûsa sîyaseta xwe ya feydegerîyê pêra bi eşkere dimeşand. Dewleta farîsa - jî tîrsa xwe, jî binva hertişt dikir, ku nav û dengê wî kêmbê, bergeha karkirina wî teng be. Lê dewleta Osmanîyê, bi piştovanîya almana, navê Ebdurrizaq Bedirxan nava xelqê musulman bi her awayî xirab dikir. Her rê dan xebtandinê, ku li ber rûsa rastî û helalîya wî li bin şikêda bimîne.

Belê, gunehê demê mezin bû. Dem ku bi tûjî û bi sertî di navbera peywandîyê dewletada li ser meydana Rojhilata Navîn dikelya.

Dem nek tenê milkê wan dewleta bû, dem usa jî jîyandarîya gel bû, gelê kurd, xelqê bindest û zêrandî, gelê ku di meydana aborîyêda ji hev ketîbû, çivaka bê-moral û bêhîvî hiştîbû. Serokeşîr, fyodal, pêşikêşên dîyanetê, her yek bi serê xwe bû, her yek tenê êşa xwe zanîbû. Ebdurrizaq kir, ku wana biglîne hev, bike hêzeke xurt himberî dijmin. Kir ku ewana bibin piştovanên armancên wî. Lê bi daxawa, ew hemû pisporîya wî kêmbê bû, hevgirtina kurda jîyankurt bû, ne amin û bi zîwan bû.

Dem çivaka kurda ne pijrandibû ji bona gêjgerînên dîrokê, ew ranekiribû li ser rîya şerkarîya berfire, ku ewana bi hevra piştovanên armancên Ebdurrizaq Bedirxan derên.

Jîyana Ebdurrizaq Bedirxan mînakeke mêrxasîya tragîk bû. Hemû tişt, çi ku li ser bêdera dîrokê diqewimî, ewî baş têdigihîşt û ji wê bêderê rîya azadîya gelê kurd bi zanetî dît û jê derxist. Lê hemû, him kurd bi xwe, him jî dewletên ku dijî hev sekinîbûn, li ser hewar û gazîyê Ebdurrizaq bédeng man.

Ebdurrizaq Bedirxan gava dîplomatarî rûdinişt, bi wanara her tenê li ser mafê gelê xwe diaxaft; gava tevî rewşenbîr û zanyara rûdinişt - pirsên ronakkirin û pêşxistina çivaka gelê xwe şirovedikir û pêşniyarên balkêş raberî wana dikir; gava tevî serokleşker, gêneraalên rûsara rûdinişt û pîlan dadanî - bi zanîna xwe ya leşkerîyê wana metal dihîşt. Di hemû meydanada ew ji wan karkira kêmtir zana nîbû.

Ebdurrizaq Bedirxan li sala 1918-a kete destê leşkerên turka û bi destê dijmin hate dardakirin.

Piştî şerê cihanêyî pêşin li ser Ebdurrizaq Bedirxan kes îdî nenivîsî, kes besa wî nekir. Ew ji bîrkirin.

Bûyerên dîrokê tînin bîrkirin, lê nayên undakirin.

Di salên 60-da gava zanyarên sovêtê xwastin dîroka gelê kurd ya nû binivîsin, ji arşîvên rûsaye kevn, yê diplomatîyê, leşkerî û yê herêmî, gele dokûmentên bi tozgirî vekirin û derxistin holê.

Çavkanîyên nû jîyan û karkirina Ebdurrizaq Bedirxan bi heralî didin xuyakirinê. Hine tişt ji wan bûyara hatine çapkirin. Lê belê jîyana wî, jîyana pîroz hîvya wê yekêye, ku bi teybetî bê ronakkirin.

*
* *

Di nava arşîvên Rûsyayêda bi zimanê rûsî du dokûmênt têne parastin, ku wergerên destnivîsarên Ebdurrizaq Bedirxanin. Ewana kurteçîyana Ebdurrizaqin, ku xudan ji bona karmendên dîplomatîya Rûsyayêra nivîsî bû. Eslê van nivîsara nehatine dîtin. Wergera van nivîsara ji mera bûne bingeha çapkirina vê pirtûkê.

1. Dokûmênta pêşin Ebdurrizaq Bedirxan di 14 îyûlê sala 1910-a ji baylozê Rûsyayêra li Konstantînopolê (Stambûl) hêja N. V. Çarîkovra nivîsîye.

Mena nivîsara vê dokûmêntê çi bû?

Pey sala 1908-a, gava fermandarî li Împêratorya Osmanîyê kete destê cuwanturka, fermandarên nû hemû girtîyên siyasî, yên ji dema sultan Abdul Hemîdê xunxur ketibûn hebs û zîndana, azad berdan û ji cîyê sirgûnê şûnda vegerandin.

Lê belê, pîrsa azadkirina endamên malbata Bedirxan-begê demeke dirêj, heta sala 1910-a domand. Piştî ku li ser derengîxistina azadkirina girtîyên vê malbatê li parlamêntê bi tûjayî hate rexnekirin û di rojnameyên cûre-cûreda ev pîrs deng da, cuwanturk mecbûr bûn li ser girtîyên malbata Bedirxan-begê rawastin û bi fermana teybetî destûra azadbûnê bidin beyankirinê û wana ji sirgûnê vegerînin.

Ebdurrizaq Bedirxan ji roja ku ji sirgûnê vegerya Stambûlê, himberî xwe, himberî endamên malbata xwe û gelê xwe bi giştî, dijminatîya fermandarên nû texmîn kir. Ji ber vê jî biryar girt, Turkyayê bihêle û jê derkeve, here Rûsyayê, cîkî li Kavkasê bihêwire, da ku bikaribe ji nêzîkayê xizmeta gelê xwe bike.

Bona ku destûra dewleta rûsa bistîne, ewî kurteçîroka çîyana xwe nivîsî û da destê baylozê Rûsyayê li Stambûlê.

Eslê vê nivîsarê, wek ji rûyê dokûmêntêyî pêşin tê agahdarkirin, bi zimanê turkî bû.

Di vê dokûmêntêda Ebdurrizaq dîroka xwe, serbuhuriya malbata xwe, bîrûbawariya xwe ser dewleta cuwanturka himberî kurda, bi kurtî daye nasandinê. Ser bingeha vê nivîsarê bayloz ber Wezîreta Rûsya ya Karê Der gerya, ku destûra Ebdurrizaq bidin, bê Rûsyayê bihêwire. Ebdurrizaq Bedîrxan destûr stand, hate Kavkasê, paşê çû li Îranê û li ser xalîyê nêzikî sînorê turka û farisa, ku li wê demê bin bandûra rûsada bû, cîwar bû.

2. *Dokûmênta duda dîsa kurtejiyana Ebdurrizaq Bedîrxane. Têda bi giranî ser karkirina wî ya salên piştî hatina wî di bin bandûra rûsa (s.1910-1916) bi fireyî hatye nivîsandin. Ev dokûmênt ser hev 45 rûye û li ser daktîlyo hatye çapkirin. Eslê wê bi çi zimanî hatye nivîsarê, nebêlûye? Ser rûpela wergerê ya pêşin nivîsîne „Wergerandin“. Bi bawariya min, eslê wê bi zimanê firansî bûye. Ev bawarî ji wê tê, ku di arşîvên cûre-cûreda name-nivîsarên Ebdurrizaq Bedîrxan, piştî ku ew hat û bin bandûra rûsa hêwirî, hemû ji aliyê wî bi zimanê firansî dihatin nivîsandin. Tu çiya belgeke tune, wekî wî bi turkî yan jî bi zimanekî dinê nivîsarek hiştibe.*

Hewcetîya nivîsara vê serbuhuriyê çi bû?

Di salên 1910-1916-da, dema Ebdurrizaq Bedîrxan di bin bandûra rûsada ji bona azadiya gelê kurd dijî Împêratoriya Osmanîyê xizmeta Rûsyayê dikir, dijminê wî her awayî dikirin, ku bawariya rûsa li ser şexsê wî tunebe. Didan xuyakirin, xwedêgiravî, Ebdurrizaq cesûsê wane, agêntê almane û h.w.

Di salên şerê cihanêyî pêşinda hine hêzên ermenîya yên siyâsî û leşkerî, ji bona ku otorîtê û hêza Ebdurrizaq leşkerî zêde nebe, hemû cûreyî astanga pêşîya wî çêdikirin û navê wî ber rûsa xirab dikirin.

Du-sê dîplomatên rûsa jî hebûn, ku bi dostanî li Ebdurrizaq nedinhêrîn û dijminatîya wî dikirin.

Ebdurrizaq mecbûr bû bê Tilbîsê û hemû tişt, çi ku di wan salanda serê wîva buhurîbû, yek bi yek bi kurtî binivîse û nivîsara xwe bide destê karmendên rûsaye dîplomatîyê li Kavkasê.

Çapkirina vê dokûmêntê gelekî bi nirxe, ji ber ku tevî kurtejiyana Ebdurrizaq Bedirxan, em bersîva gelek pirsên dinê jî têda dibînin, yên ku heta naka di dîrokêda yekalî hatine nîşandan. Yek ji wana pîrsa peywandîya navbera kurda û ermenîyane. Ronakkirina vê peywandîyê hên jî hîvya lêkolîna objêktîv maye. Ev dokûmênt alî dike, ku hinek zelalbûn di vê pîrsêda çî bigre.

Pîrsa balkêş ewe, ku Ebdurrizaq Bedirxan di vê dokûmêntêda kênzana Rûsyayê li ser kurd û Kurdistanê û dîlîsarîya wî li ser çareserkirina pîrsa kurda dide kivşê. Em dibînin, ku kurd jî alîyê rûsa ji bona întêrêsên wê yên rojane hatine karanîn.

Ji van herdu nivîsarên Ebdurrizaq Bedirxan, ku li jêr têne weşandin û herweha ji dokûmêntên mayîn jî, yên ku hên çap nebûne, em dibînin ku Ebdurrizaq baş jî hev cuda dikir Rûsya dêmokrat, pêşverû ji Rûsya dagîrker û paşverû.

Ev herdu dokûmênt, ku kurtejiyana Ebdurrizaq Bedirxanin, bîngehekî biçûkin, lê pir hêjane, ji bona ku tevî bi sedan dokûmêntên mayîn, yên di gelek arşîvada têne parastin, meriv karibe jiyanî vî rewşenbîrî, şorişvanî û welatparêzî bi fireyî û kûr bikole û ronak ke.

*
* * *

Wextê wergerandina van dokûmênta li ser zimanê kurdî, me di hine rêzada peyvên ku mena rêzê çêtir vedikin, zêdekirine û hildane di nava benda bi niçikda.

Ji bona hine gotinên nenas, têrminologî, me nivîsarnasîke biçûk jî di dawîya pirtûkê daye.

Me bi zanetî pêşgotina berfire ji bona vê çapkirinê nenivîsiye, wekî pêşgotina fire balkêşîya navaroka van herdu dokûmênta kême neke, herweha, wekî hewcefiya nivîsandina pirtûkeke teybetî jî li ser jîyan û karkirina Ebdurrizaq Bedirxan ji bona xwendevana aktûalîtet û balkêşîya xwe unda neke. Nivîsara vê pirtûkê li ser piştta me dimîne wek bar.

Celîlê Celîl

DOKÛMÊNTA I

Mîr Bedirxan mîrê emarata Cizîrê û Botanê yê dawîyê bû. Hukumdarî ji bavê wî Mîr Ebdulle gihîştibû wî û mafê wî yê fermandarîyê hebû. Pêra jî mafê wî hebû wîlayêtên îroyîn: Wan, Bitlîs, Erzerum û Dîyarbekir, senceq Sulêymanîyê ji wîlayeta Mûsilê û herweha ser erdê Îranê, ku kêleka Hekkarîyê bû, usa jî ser wan eşîrên başûrê,¹ ku diçûn dighîştin heta Rihayê, bike bin bandûra xwe.

Mîrên Cizîrê û Botanê wek mîrên bihêz dihatin naskirinê. Heta naka jî hemû kurd bê dudilî hiltînin ser xwe, ku Mîr Bedirxan li teinamîya Kurdistanê mîrê herî giran û herî bi rûmet bûye.

Raste ewî emrê xwe daye, lê serwêrtîya wîye bêqisûr hukmekî usayî mezin li ser binelîyê Kurdistanê hiştîye, wekî bîrewarîya wî û dîrokên li ser dilovanîyâ wî di nava kurdada hê-hê zêndîne, tê bêjî ew hê heta îro jî fermandarîyê dike.

Ser vê bîrûbawerîyê bûn usa jî xaçparêzên Botanê, ji ber ku xêr bereketa jîyana wana, ku paşwextîyê bû rûşîya şîpûka merivatîyê, ser wana awqas kûr tehsîr hiştibû, ku ewana „ji musulmana zêdetir“ demên adelatya Mîr Bedirxan bîr danin.

¹ Hê raste „roavayê“

Li sala 1262 Hicrî (1845-C.C.)¹ Omer-paşa, ku di şerê Qırımêda serdar bû, bi 15.000 leşkerê nîzamêva ji Konstantîropolê çû ser Bedirxan. Ser wî çû usa jî hêza Anatolîyê bin serokatîya wezîr Osman-paşa, ku li wê demê welîyê Helebê bû.

Piştî şerê ku devedevî yek sal kişand, Bedirxan [birin] Konstantîropolê û li wêderê ew tevî hemû merivên xwe, merîyên dorûberê xwe û gelek begên navdar, ku pêra çûbûn, ji alîyê sultan hatin qebûlîkirin û pêra rûniştin. Pey vê [sultan] ew şande ada Krêtê.

Bi vê hoyê Dewleta Osmanîyê mêdalek û ordênê² bi navê „Ji bona bindestkirina Kurdistanê“ bela kir, ku hemû bi kevîrê qîmefîva (birlyantava - C.C.) neqîşandibûn.

Ev ordên bi heytehola rismî, pêşyê bi xwe padşa (sultan-C.C.) stand, paşê wezîr û karmendên wî standin. Ewana ev ordên û mêdal heta naka jî di rojên rismîda pêşîra xweva girê didin. Di salnamêda jî li ser wê hatye nivîsandin.

Li wan sala, wexta Bedirxan-bêy li ada Krêtê di sirgûnêda bû, Moldavya û Valaxya gihîştine hev û [li sala 1862 - C.C.) Rûmînya nû damezrandin. Sultan Ebdul Ezîz³ bi armanca, ku Bedirxan-bêy bişîne li beglika Rûmînyayê, wî ji cîyê sirgûnê gazî Konstantîropolê kir, gemîke teybetî da bona çûyîne, lê [gelê] rûmîn Karl vexwandin û ew bi alikarya yêwropîya wek begê [Rûmînyayê] hate naskirin.

Turkya nikarbû pêşîya vê kirinê bigrta û sultan Ebdul Ezîz⁴, Bedirxan-begê, ku ji sirgûnê vegerandibû, destûr da here li Şamê bijî. Ew pênc sala li Şamê ma û paşê çû bi emrê xwedê⁵

¹ Sala 1845 neraste. Hîrişa hêzên osmanîyê li ser Bedirxan-paşa bin serokatîya Osman-paşa li bahara sala 1847-a pêk hatye.

² *Ordên* (Ji gotina latînî „ordo“) - nîşana rewakirinê ya dewletê ber xizmeta berbçav.

³ Di têkstêda sultan Ebdul Hemîd nivîsîye. Ev yek şaşê. Li salên 1861-1876 Ebdul Ezîz sultanê Împêratorîya Osmanyê bû, lê Ebdul Hemîd ji sala 1876 bûye sultan.

⁴ Bi şaşî nivîsîye Sultan Ebdul Hemîd.

⁵ Li dokûmênta dudada (binhêre rûyê 21) Ebdurrizaq Bedirxan dinivîse, ku Bedirxan-beg pênc sala li Konstantîropolê ma û paşê çû

Moltkêyê¹ bi nav û deng, ku di dema sultan Mehmûdda bû, di bîranînên xweda li ser Kurdistanê, navê Bedirxan-bêy tîne ser zar.

Emaratên Cizîrê û Botan:

Piştî ku îslam hate dinê, mîr Abdul Ezîz îbin Sulêyman bingeha padşatîya kurda di Cizîrê îbin Omerêda danî. Li dema ku Ak-koyunlu û Kara-koyunlu Kurdistan û Îran bin dest kirin, peyhatîyên Mîr Abdul Ezîz, navê „Ezîzan“ li ser xwe girtin û nêzîkî hezar dusud sala, xên ji du navbirîyên kurt, li ser vî axî, ku ji wî (Mîr Abdul Ezîz- C.C.) gihîştibû destê wana, fermanîdar bûn.

Dema sultan Selîm I Misir û Mekke girte bin destê xwe û xwe beyan kir xelîf, mîrê Botanêyî pêşin - Şerîf, ku dayîm tevî şahê Îranêyî bi navûdeng Îsmayîlê Sefewî dijminatîya diyanetê dikir, tevî mîrên kurda xelîfetiya Selîm li serr xwe naskir û tevî wî berî farisa da ji Kurdistanê derxist.

Bêyên Botanê yên sunnî bi vî rengî piştovanîya xelîfeta sultanên Osmanîyê dikirin heta dema Bedirxan-begê, carna menzîla fermanîdariya xwe fire dikirin, carna ew menzîl dima di çarçova sînorên Cizîrê û Botanêda.

Du hilbestvanên kurda yên bi navûdeng hene. Dîwanên wana (cem kurda - C.C.) wek pirtûkên muqedes têne parastin. Yek ji wana Şêx Ehmedê Cizîrîye. Wî bihêzbûna mîr Îmad-ud-dînê, ku fermanîdariya wî dighijte hetanî Tewrêzê, daye xuyakirinê. Ji hilbesta wî ev [bihêzbûn] dihar dibe:

„Ne xêma Tebrîz ke Kurdistan le der hukmê te bî“

Hilbestvanê dudya, Şêx Ehmedê Xanî sêsid sal berê jiye. Ew di dîwana xwe ya „Mem û Zîn“-da, ku bi zimanê kurdi

Şamê û salekê şûnda li wêderê mir. Ji ber ku hatina Karl li ser textê Rûmînyayê li sala 1866-a pêk hatye, rastî ewe, ku Bedirxan-beg pênc sala li Konstantînopolê maye, yanî sala ji 1861/62-a hetanî sala 1866.

¹ Moltkê H. - marêsalê alman, di salên 1830 -1840 di meydana leşkerîyêda xizmeta mezin ji Împêratorîya Osmanîyêra kirye. Di bîranînên xweda gelek tiştên balkêş ser kurda nivîsyê. (Binhêre pirtûka wî: "Briefe über zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 und 1839. Berlin 1893).

nivîsiye, bi hostatî pesnê hêz û mîrtîya mîr Zêyn-ud-dîn daye.
Dibê: „*Padîşa hînî hevt îklamam sêlamkarî te bî.*“

Evan sêwirandina bi zimanê firansî û almanî hatine wergerandin.¹

Piştî Bedirxan:

Piştî mirina Bedirxan, hukumeta osmana tukesî ji kurên wî û nebiyên wî destûr neda herin Kurdistanê. Emir kiribû, hertenê diravê mehanê bidine wana û bê kar nehêlin.

Piranîya kurên wî karibûn xwandina xwe hertenê li Turkeyayê bistînin û ji ber wê jî „zanîn û jêhatina wana kêmpêşketî ma.“

Dîroka min:

Ez, xudanê vê nivîsarê, daxwazkar Ebdurrizaq-bêyê We, kurê rehmetîyê Necîb-paşa, kurê Bedirxanî mezin, 46 salîme.²

Piştî ku min zimanên rohilatê û firansî xwand û terbiyeta anegorî [bilind] stand, nêzîkî sî salan berê, min xwast ku bi armanca xwandinê herim Parîsê, lê sultan Ebdul Hemîd ew rê li ber min da girtin.

Paşwextîyê min fem kir, wî usa kir bi armanca, ku tu kes ji malbata me şaristanîya³ Yêvropayê wernegre. Lê daku ez ji wan delkbazîyên mixenet bi kok gumanbirî nebim, [sultan] ez kirim karmendê Wezîreta Karê Der û bi dostanî soz dan min bişîne Yêvropayê.

¹ Ser wergerandina „Mem û Zîn“ê bi zimanê firansî û almanî tu zanîna me jê tune.

² Ebdurrizaq Bedirxan ev dokûmênt li sala 1910-a nivîsiye. Dêmek, heger li sala 1910-a ew 46 salî bûye, sala ji dayîk bûna wî tê sala 1864. Ev data li pirtûka min ya „Jiyana rewşenbîrî û siyasî ya kurdan (di dawîya sedsala 19-a û destpêka sedsala 20-î da), di dema wergerandinê dewsa sala 1864 bi şaşî sala 1846 çap kirine. (Binhêre wergerandina ser kurmancî, çapa Stokholmê, s. 1985, r. 118; ser soranî, çapa Stokholmê, s. 1993, r. 108).

³ Li têkstê nivîsiye *sivilizasiya*.

Bi gumana ku wê xwayê sozê xwe derkeve, min sê-çar sala li wêderê kar kir, paşê ez bûm sêkrêtarê sisya li baylozxana Turkyayê li Pêtêrbûrgê.

Salêk ez li wêderê mam, îjar destûra min dan ez vegerim Konstantînopolê û wek sêkrêtarê dudya li baylozxana Têhranê kar bikim.

Dema ez ser rê bûm, bona karê xwe diçûm [Têhranê], ser min buxdanê politîkî ji ber xwe derxistin. Îradê sultan Ebdul Hemîde berk ez ji Samsûnê şûnda vegerandim Konstantînopolê. Hê ji berêda min zanibû rewşa hemû malbata me di bin fermandarîya osmanîyê û partîya turkada, çiqas di bin xeterêdane.

Bona parastina xwe ez rêketim çûme Tilbîsê,¹ bi wê gumanê, ku ezê li Yêrêvanê, nêzikî Kurdistanê bijîm.

Ji ber ku hemû karmendên mezin yên baylozxana rûsa li Konstantînopolê min nas dikirin, gava ez hatim Tilbîsê, merivên navdar min bi mêvandarîya germ qebûl kirin.

Sultan Ebdul Hemîd ser çûyîna min di şikberya mezinda bû. Ew jî mîna xeberdizokên xwe yên turk, hezar fêl-fena dane xebitandin û gihîşte merema xwe. Fermandarên Tilbîsê ji minra eşkere gotin, ku destûra min tune ez li Turkyayê, Îranê û Rûsyayê bijîm. Piştî vê bi rêbîrya karmendekî polis ez şandim Batîmê.²

Bona ji peyketina sultan Ebdul Hemîd xwe veşêrim, ez revîm Anglyayê. Lê sultan³ cîyê min pêhesya û dest ji min nekişand. Wî bavê min mecbûr kir (ew hê sax bû) û bi hezar soza, bi rîya bavê min gazîkir, ez vegerim Konstantînopolê.

¹ *Tilbîs (Tiflîs, ji salên 1845-1936 Tîbilîsî)* - Navê paytexta Komara Gurcistana îroyîne. Di hêna Rûsya Qeyseryêda cîyê rûniştina *Namêstnîk* (binhêre jêre) - waliyê wîlayeta Kavkasê bû.

² *Batîm (Batûmî)* - Di Komara Gurcistanêda, li devê Dengiza Reş bajareke bi 120.000 binecîyava. Ji sala 1878-a bûye paytexta herêma Acariyayê (naka Otonom navçeye).

³ Li têkstê nivîsiye „sultanê berê“ - yanî sultan Ebdul Hemîde II. Dema Ebdurrîzaq ev nama xwe nivîsi sala 1910 bû. Hingê cuwanturk piştî fitna sala 1909 Sultan Ebdul Hemîd ji text avêtin û dewsa wî sultan Mehmed Reşad (1909-1918) danîn.

Minê çi bikira? Ez vegeryam. Hilbet, wana ez hildam bin çavê polisên nihênî, lê bona kar, wek sêrêmonîmeystêr¹ diwanêye pêşin min dan ber xizmeta Munîr-paşa. Di wî karîda jî ez gelek caran ketim bin xeta-belayê. Carekê ez mecbûr bûm piştovanîyê ji baylozxana Rûsyayê bixwazim. Bona jîyana xwe ez minetdarê wanim.

Min li serayê çarde sala ser qulixê sêrêmonîmeystêr derbaz kir û gihîştîme dereca „bala“ û bi mêdala Osmanîyê ya dereca pêşin hatim rewakirin. Bona karê xwe ez jî alîyê gelek dewleta, pismîra, monarxên² Asyayê û Yêvropayê rewayî nişanê berçavketinê bûme. Min ordêna Stanîslavayê ya Muqqedes ya dereca duda bi steyrkava jî standye.

Kuştina Ridwan-paşa, prêfêktê³ berê, şirovekirin, xwedêgiravî armanca kuştinê ew bûye, ku li Konstantînopolê kaosê [tevlîhevî - C.C.] pêşda bînin û sultan jî text bavêjin. Çawa helankar û pêşrewê vê kîrinê navê bedirxanîya hildidan ser zar. Hemû endamên malbata min, yên li Konstantînopolê bûn, zêdeyî sêhezâr „mensûba“⁴ û xizmê me, pêra jî merivên meyî dîr, yên ku li hemû alîyê Turkyayê diman, hêdî-hêdî hatin girtin û wana li girtîxana û kelada cîwar kîrin, hineka jî sirgûn kîrin.

Min ji byûroya sêrêmonyala qesrê qetandin û bê pîrs-pîrsyar rasterast şandin girtîgeha navendî. Çend seheta şûnda min dane rûniştandin gemîya dewletê [bi navê] „Mekke“, ku ji bona vê armancê anîbûn [ber kenar] û min tevî hemûya şandin Trîpolê⁵ û li wêderê kîrin girtîgehê.

Bi fermana sultan lingê min kîrin kelemçê giran û min avîtin zîndaneke teng û bêsitâr.

¹ *Sêrmonîmeystêr* - wezîfek bû. Kesê ku heytehol û sêrêmonyalên sultan nava meclîsê, yanê jî li diwanê dimeşand û amade dikir.

² *Monarx* (ji gotina yûnanî „*monarxos*“) - kesê ku bi tenê fermandariya dewletê dike, wek sar, padşah, şah ...

³ *Prêfêkt* (ji gotina latînî „*præfektus*“ - serok, rêvebir) - serokê polîsa bajêr.

⁴ *Mansûb* - merivên merya, xizm.

⁵ *Trîpola Afrîqayê* - bajareke li Afrîqayê, li ber Dengiza Navenda Zemîn. Naka paytexta Lîvyayêye. Di dema Împêratorya osmanîyêda sultan ev der kiribû cîyê sirgûnê.

Mehekê şûnda bi gemîke teybetî komîsyek, ji merivên ku naka jî li wezîreta Yûstîsayê [mafparastinê - C.C.] ser karê bilindin, (ji Konstantînopolê] hate Trîpolê û „îradê“ ji Yêldizê¹ û gunehnasîna me ku hê berêva amade kiribûn, bi xwera anîn. Ev komîsyaya tevî fermanदारên Trîpolê bi xatir û bi tirsfirandinê xeberda û gelek dokûmentên qelp dan çêkirin.

Bi nihênî dadgerîya me kirin, li ser çar merîya ji me, ez jî li nav wana, guneha kuştinê derxistin, lê yên mayîna girtina bêdem, yanê jî wedelû derxistin. Bona vî karî, hilbet çawa têra dîtibûn, gele çîn,² mêdal, ordên û diyariya ji meriyên xwera bela kirin.

Piştî ku komîsyaya vegerya çû, ji girtîgeha giştî em birin zîndana tarî, bêsitâr, ku têda hewa nedilîst. Li wê me deh meha derbaz kir. Rojê heryekî me kîlok nanê reş û ava ku têra me nedikir, didan.

Pey girtina bîst û şeş meha, ku me li zîndanê derbaz kir, hema li Turkyayê Konstîtûsya beyan kirin, ji lingê me kelemça derxistin û me car din birin girtîxanê.

Di wê navberêda [ku em girtî bûn], bi qanûna talankirinê ya kevn, mal-neferên me, ku li Stambûlê mabûn, hatin şelandin. Hetanî kincê min jî talan kiribûn biribûn. Dora mala me polîs û merivên xebardizok danîbûn. Endamên mala min û berdestiyên wana ji xarin-xureka serenser bêsitâr mabûn, zarok bê kevanî-lele mabûn. Tevî wana hema çawa hovên Afrîkayê didandistandin. Hercara zêrandine. Pîrka min û dîya min ber van zêrandina berxwe nedane û dest ji vê dinyayê kişandine...

Baş! Em bêjin, hema sultan Ebdul Hemîd yekî ji xwe sil, şikber û zulmkar bû û bi mera usa kir, çawa dilê wî xwast: dixwast me bide undakirin. Lê pey Konstîtûsîyayê? Ne axir amnîstîya³ giştî ji bona hemû girtiyên siyasîyara derket? Bi destê cuwanturka ji Trîpolê û Fêzzanê⁴ gele bulgar û ermenî

¹ *Yêldiz (Yêldiz Kyoşk)* - koçk-sera sultan Ebdul Hemîdê II.

² *Çîn* - rutbe.

³ *Amnîstîya* (ji gotina yûnanî „*amnestîya*“ baxşandin, ji bîrkerin hatye) - baxşandina guncha girtîya, ku serokê dewletê, ya dewletê ji navê xwe beyan dîke.

⁴ *Fêzzan* - yek ji wan sê herêmane, tevî Trîpolîtaniya û Kîrênayka, ku dewleta Lîbyayê pêk hatye. Ev der jî di dema Împêratoriya osmaniyêda ciyê şîrgûnê buye.

aza bûn û hatin rex meva derbaz bûn. Çima me jî gorî wê, çawa di dokûmêntên rismîda gunehbarîya me ser xalên qanûnêye pêncîûhevte û pêncîûheystê hatibû naskirin, guva me rewşa çivakê tev li hev kirye û nerehetî pêşda anîye, wek girtiyên sîyasî, aza bernedan? Belê, ji ber serpêhatîya dîroka me. Me çiqas jî amin ji dewleta Osmanîyêra kar kirye, yeke li ser me bi şîkberî nihêrîne û em tucara nikaribûn bêtirs bijyana. Timê em bi neheqî hatine zêrandin, yanê jî kuştin. Ewana timê me xerîb hesab kirine. Zêde-zêde min. Hemû mafên min, ku ji destê min girtibûn, venegerandin û hela piştî beyankirina Konstitûsyayê û azadîyê jî, dişa bîst û du meha min li girtixanêda xay kirin. Min aza kirin bi baxşandina teybetî.

Berêztîya We, Baylozê berêz!

Bi bawarya min, ji bona me, mîrên kurda û ji bona zarokên me Turkyaya nikare bibe wetenê meyî rastî. Wê timê jî me ha bikujin, bigrin bikin girtixana û talan kin. Wek Voltêrê mezin gotye: „Welatê min wêderêye, kêderê ez dikarim aza bijîm.“ Heger dê û bav bi zarokê xwera xirab bin, zaro ji wana direvin dûr dikevin. Ez jî wek wana, ser bingeha wê, çik min li jorê ser rewşa xwe nivîsî, ez dixwazim ji bona xwe û bona zarokên xwe Rûsyaya bikim weten û werguhêzî li Yêrêvanê bim û bi karê bazirganîyê mijûl bibim.

Ez bawarim, ji baylozxana Rûsyayêra li Konstantînopolê, jîyana mine sade, nase. Ji ber wê jî ez hîvîdarim, ku Împêratorê Rûsyaya mezin wê piştgîrya lavakirina min bike û min çawa bajarvanê Rûsyayê nas bike.

Ez bona rêketinê amademe. Lava dikim, hê çend mehê havînê ji bona hesabûnê ber min hene, destûra min bidin, ez yekser bi gemîyê rêkevîm herim Tilbîsê.

Yekê îyûlê sala 1326 /14 îyûlê sala 1910

[Mora bi dest] Ebdur-Rîzaq Ezîzî
Wergerand [Mora bi dest] Nîkolayêv

SGĀ Grûz.SSR. Bingeha Nr. 15, Deftera I, Girêka Nr. 310

DOKÛMÊNTA II

Erdê ku kurd li ser dijîn, dikeve navbera çîyayên Kavkasê û Erebiştanê. Ew ji Dengîza Reş destpê dibe tê dighîje Kendava Farîsa.

Bi hijmar ewana ser hemû gelên [dorberêrane]. Bi dîtina kurdên, ku zanebûna wana li ser gelê xwe zêdetire, beruvajî zanyarîya bîyanîya, hijmara vî gelî (kurda - C.C.) ji heft hetanî heşt mîlyonane.

Parçekî Kurdîstanê, ku jêra Botan divêjin, ji sencaqên Sêrtê, Bitlîsê û [parçekî erdê] ji başûr-rohilata wîlayeta Wanê; ji roavaya wîlayeta Dîyarbekîrê pêk tê.

Sêzde sedsala serhev malbata Ezîzan, carna serbixwe, carna jî çawa bindestê xelîfa û heta dewra osmanîyê jî fermandarî li ser vî walatî kirye. Mîrên vê malbatê di nava Kurdîstanêda çawa mîrên here xurt hatine naskirin. Bîlî vê ku ev welat du caran ji aliyê turkên Karakoyunlu (beranên reş) û Akkoyunlu (beranên spî) hatine dagîrkirinê, [ev erd] cardin gihîşt ye azadîya xwe.

Dema sultan Selîm dijî şah Îsmayîl şer destpê kir, kurdên şîe piştovanîya şah kirin, lê kurdên sunî piştovanîya sultan kirin. Mîrên Botanê ji ber ku sunî bûn, xelîfetîya sultan Selîm bi

mercekî ser xwe qebûl kirin, wekî sultan jî serbixwaya wana nas bikê.

Ev rewş dom kir heta sultan Abdul Mecîd hate ser text. Hingê mîrê Botanê, kalkê min Bedirxan bû. Hema-hema temamiya Kurdistanê bin bandûra wîda bû. Hela kurdên Salmasê û Ûrmîyayê jî diketin bin vê bandûrê.

Nav û dengê wî sultan Abdul Mecîd eciz kir û ew di sala 1850¹ hêzên [leşkerî] yên Anatolîyayê, li bin serokatîya wezîr Osman-paşa, şande dijî Bedirxan. Tevî wana 15.000 leşkerên rêdîfê² jî hebûn, yên ku ji Konstantînopolê (Stambûlê - C.C.) hatibûn û di bin serokatîya Omer-paşa bûn, ewê ku li paşwextiyê, di dema şerê Qirîmêda bû serokleşkerê hêzên turkan.

Pişti vî şerî, ku salekê dom kir, mîrê Botanê dîl girtin û birin Konsantînopolê sultan Abdul Mecîd mêdalekî teybetî bi navê „Kurdistan“ berda.

Di dema avakirina beglika Rûmînyayê sultan Abdul Mecîd Mîr Bedirxan bangî Konstantînopolê kir, xwast wî dayne ser textê Rûmînyayê.

Bi hatina pismîr Karl, meremê sultan teribî û Mîr Bedirxan, pênc sala li Konstantînopolê ma, paşê çû Şamê û li wêderê piştî salekê çû heqîya xwe.

Dem a sultan Abdul Mecîd Mîr Bedirxan dîl girt, mîr şertek danî [ber sultan], ku kelayên wî û erd-xweliya wî ji destê wî negrin, ji wir jî paşê şandin [ada] Krêtê.

Bona bîranîna vê serketinê.

Dewleta Osmanî dijî vî şertî meşya: hemû milkê me ji destê me girt û li dewsê 180 lira pênşiyon³ ji bona mehê da me. Gava ev pere para wedikirin ser her neferekî malbata meyî pirkes, destê her yekî me tiştêkî gelekî biçûk dima.

Ji ber ku rîya vegeê li Kurdistanê ber hemû neferên malbata Bedirxan girtî bû, peyhatiyên wî xwandina xwe li

¹ Di dokûmênta pêşinda (Binhêre nivîsarnasiya Nr.1 li ser r.12) Ebdurrizaq dewsa sala 1847, bi şaşî sala 1845 û li vîra jî sala 1850 dide xuyakirin.

² *Rêdîf* - leşkerên rismî, rêguler.

³ *Pênşiyon* - mehane, meaş a mehekê.

Konstantînopolê standin û bûn karmendên dewleta Osmanîyê, gihîştin bilindaya qulixên cûre-cûre.

Em çiqas karê xweda ber dewletê amin bûn û me çiqas jî xwe pêşkêşî dewletê kir, ew tucara aminaya xwe bi me neanî.

Ez, Ebdurrizaq-Yêzdansîr, nebiyê Bedirxan (kurê Bedirxanî mezin) xwandina xwe min li Konstantînopolê standye û karê xwe li Wezîreta Karê Der destpê kirye û pêş va birye.

Li sala 1891-ê ez bûme sêkrêtarê baylozxana Turkyayê li Pêtrogradê.¹ Salekê li wêderê mam. sê sala şûnda ez bûme sêrêmonîmêystêrê sera sultan Ebdul Hemîd. Panzde sala ez li ser vî karî mam, gihîştîme dereca „bala“ û bi gele nîşan û mêdalên bilind yên Turkyayêva û welatên derva hatime rewakirinê.

Di wê demêda peywandîya min tevî Berêzîya hêja [Î.A.] Zînovyêv û andamên Baylozxana Rûsya Împêratorîyê yên mayîn herî baş bû.

Deh sala berê, ji ber fantazîya sultan Ebdul Hemîdî bêhiş hemû andamên malbata me di nava rokêda girtin û kirne zîndanên cude-cude. Li ser min û li ser heyst andamên malbata me gunehbarîya kuştinê danîn. Berî biryara xwe bi cî bîne, çar sala me li sirgûnêda di kela Trîpola Afrîqayêda lingê me li kelemçê xway kir.

Piştî vesekinandina Konstîtûsayayê, ser hemû girtîyên bi gunehbarîya sîyasî baxşandin derket, lê me hê 17 meha jî li zîdana binerrda girtî hîştin.

Pey wê me azadî stand û vegeryane Konstantînopolê. Li wêderê me dît, ku malê me talan kirine û jin-zarê me di wan salên giranda ketine rewşekî gelekî perîşan. Dema em li sirgûnê bûn gelek ji wana ber zulm û perîşanîyê berxwe nedabûn û miribûn.

Min nikaribû bi hukumata cuwanturkara ziman bidîta û bi rîya dragomanê² baylozخانê yê pêşin hêja Maldênştan

¹ *Pêtrograd* - Navê Pêtêrbûrgêye di navbera salên 1914-1924-a. Dema şere cihanêye pêşin dijî almanya qeyseryê destpê bû, navê bajêr, ku bi almanî bû (Bajarê Pêtêr) kirin bi rûsî - *Pêtrograd*. Navê bajêr di salên 1924-1992-a bû *Lênîngrad*. Sala 1992-a navê berê car din vegerandin kirin *Pêtêrbûrg*.

² *Dragoman* (ji gotina ercbî „*tercuman*“) - gotinêke kevnekare, bi zimanê yêvropi kar anîne. *Dragoman* ji wan meryara digotin, yên li

gihîştîm bayloz: Berêztîya Wî hêja [N.V.] Çarîkov û daxwaza xwe ser çûyîna Rûsyayê jêra got.

Bi destûra Wezîrê Karê Der û bi piştovanîya hêja Çarîkov ez hatim Tilbîsê û li wêderê tevî Dîrêktorê Karên Sîyasî D.S. Koxanovskîy hatim girêdanê.

Wek min li jorê got, hevbawarî navbera malbata me û turka cî negirt û pêra jî bi giştî têkçûna (xirabbûna – C.C.) Kurdistanê, ji destê administrasya bêkêr û kar û barê dewleta turka ya serserî, çawa cem her kurdekî xwandewar, usa jî cem hemû andamên malbata me, bîr û bawarî pêşda anîn, ku nîrê turka ji ser xwe bavêjin.

[Hê] li dawîya şerê rusa-turka yê sala 1877-a apê min Osman-paşa û Huseyîn-paşa derbazî Botanê bûn û serhildan çêkirin. [sultan] Ebdul Hemîd serhildan şêkênd.

Dema min bi êşa dilê xwe dit çawa hukumata Turkeyayê guh nade ser gelê kurd, gel ku ji tebyetê aqil û jêhatîye, çelengîya wî berb sîvîlizasiyayê heye û pêra jî, dema ez hê zarok bûm, cem min bawarî çê bibû, li ser wê ku ew sîvîlizasiya her tenê bi destê Rûsyayê dikare bighîje kurda, çimkî ew ji gişka nêzîktirî meye, min destpê kir li ser vê rê kar bikim.

Di dawîya padşatiya Berêztîya Wî Alêksandr III-da¹, gava baylozê Rûsyayê li Konstantînopolê hêja [A.] Nêlidov bû. min bîrûbawariya xwe nivîsî, da destê şêwirdarê baylozخانê, hêja Jadovskîy û hêja [V.] Maksîmov - ew li wê hênê [li baylozخانê] dragomanê pêşin bû, lê naka nuênere li Brazilyayê. Jadovskîy jî ez rêkirim Tilbîsê cem [F.F.] Gryaznov.

Ez çûme Tilbîsê. Hêja Gryaznov min bi gêneral [A.S.] Zêlyonîy û kolonêl [A.M.] Kolyûbakîn dam nas kirin.

Bi daxawa, piştî dayîn-standina dûr û dirêj tevî van hêjaya, planên min bê ancama man, ji ber ku sultan Ebdul Hemîd raste-rast bi Berêztîya Wîva (qeysera- C.C.) hat girêdanê û jê hîvî kir, ku min ji Kavkasê dûr xin.

rêxistinên diplomatîyêda: li baylozخانa, konsûlخانa wek werger, tercman kar dikirin.

¹ *Alêksandirê III* - li salên 1881-1894-a împêratorê Rûsyayê bû.

Berî ku ez bihatama Rûsyayê, min gavên giring avîtibûn berbi dewleta Rûsyayê, ji bona bala wî bikşînim ser pîrsa kurda.

Paşwextîyê min gavên dinê jî avîtin, lê belê yeko-yek biranîna wana li vira wê gelek cî bigre. Bi vî awayî, ez yekser derbazî ser pîrsa hatina xwe ya dawî, 15 oktobirê sala 1910-a li Tilbîsê dibim, gava peywandîya min tevî dewleta [Rûsyayê] çê bû.

Hema hinek azadî bi xêra Konstîtusyayê çê bû, bi mana karê bazirganîyê min Konstantînopol terikand û bi destûra dewleta Turkyayê ser Rûsyayêva rêketim berbi Wanê.

Çaxê gihîştim Tilbîsê, ez çûm cem hêja Koxanovskîy. Ew min tevî serdar girêda, wekî serdar alî min bike, ez herim Makuyê. Ez rasterast çûme Makuyê.

Armanca min bû ez nêzikî sînorê Turkyayê cîyê xwe bigrim, wekî karibim herim nava gundên eşîrên kurdên Îranê û Turkyayê bigerim. Lê ji ber ku leşkerên turka parçekî erdê Îranê, cîyê ku min dixwast ez lê bigerim, kiribûn bin destê xwe û her konsûlekî turka parek ji leşkera di bin destê xweda diparast, divêt ku min gavê xwe gelekî muqat û hûşîk bavêta û çiqas min karibûya [bi wanara] peywandîya dostanîyê girêdaba, usa ku şikberîya wana li ser min tunebya.

Piştî ku min hevtêkî li Makuyê derbaz kir, min berê xwe da Xoyê. Wê hingê konsûlxana Rûsyayê li wêderê hê tunebû. Bajar di bin destê şorişvanên Îranêda bû û konsûlê turka li wêderê bi temamî malxutîyê dikir.

Min destxweda pêra (tevî konsûlê turka – C.C.) peywandîya dostanîyê çêkir, ji ber ku ew hê ji Konstantînopolê nasekî minî kevnî xêrxwaz bû. Wî xeber gihande min, wekî roja ez ji Tilbîsê derketime, ser navê wana hemûya nama sîrkûlyar¹ şandine, wekî her gavekî min hildin bin çawa û hertişt usa bi fesal bikin, ku ez qet tutiştî pênehesim.

Ji Xoyê min berê xwe da Kotûrê. Çûm cem alîgirê xwe Simko. Ser hatina xwe, hê berî ez ji Konstantînopolê derêm, min jêra xeber şandibû.

¹ *Sîrkûlyar* (ji gotina almanî “*zirkular*”) - dokûmênta ku karker û rêxistinên dewletê wek bingeş ji bona karkirina xwe ji dewletê distinin.

Çend roja şûnda Simko tevî 150 sîyarê xwe ez heta ber qereqola turka li gundê Razî verêkirim. Ji vir jî ez ji nava gundên eşîrên milla û mûkriya gihîştîme Wanê.

Li Wanê min nasiya xwe da heja [S.P.] Olferyêv.

Di navbera rasthatinên me yên pir caranda, min hêsa pîlanên xwe ji wî karmendê aqil û çelengra şirovekir. Di pîrsa kurdada ez wî çawa zanekî herî mezin dibînim.

Wî birqîk li ser Wezîreta Karê Derra şand, wekî birqî bidin destê Wî Berêztîya Împêratorîyê ser nêta hatina min li Wanê, ku ez dixwazim hemû hereketa xwe daynim ser wê oxirê, ku [kurd] nîrê turka ji ser xwe bavêjin û Kurdistanê otonomî di bin bandûra Rûsyayêda ava bikin.

Ez ji Olferyêv pê hesyam, ku ez dayîmî li bin çavên ajanên polisên turkayê nihênîme û wekî welîyê Erzîrûmê li ser komîsarê polisê yê Bazîdê spartye, min ji ber çavê xwe unda neke.

Li Wanê çend karmendên leşkerî û yên sîvîl jî, bi kîjanara min dostanîyê dikir, ji minra gotin, wekî nêta Komîtêya „İttihad we tereqqî“ himberî min xirabe, ewana dikin dokûmêntên derew li ser min çêkin, ku bikin bingeha gunehbarîyê û min bidin destê dadgeha leşkerîyê.

Bîst roja şûnda, piştî ku min welîyê Wanê ser am-tambûna xwe pir-hindikî da bawarkirinê û xatirê xwe ji heja Olferyêv xwast, ez dîsa vegeryame Kotûrê. Ji vir min dest bi rêwîtiya xwe kir berbi Somayê, Bradostê, Deştê û Têrgawêrê, heta bê bigihîje gundê Ênbîyê. Vira ez çûme mala Kurt-begê, serokê eşîra begzade û paşê min berê xwe da Ûrmîyê.

Di hemû dera, nava eşîrên kurdada, li ku ez qesidîm, qedrê min digirtin û ez vanara pev diketim, ku em tevayî berî hêzên turka bidin û ji herêmên Salmasê û Ûrmîyê, yên ku [turk] kiribûn bin destê xwe, jê derxin.

Di hevpeyvîna dawiyêda, ku me li ser vê armancê li mala Kurt-begê pêk anî, serokên kurda hewcetîya wê yekê dîtin, ku rûs piştovanîyê li wana bikin. Hema ez hatim Ûrmîyê wana destxweda nuênerên xwe şandin bal konsûlê rûsa, wekî qayîlya wî hebe di meydana sîyasîda piştovanîyê li me bike.

Hema ez vegeryam Ûrmîyê serokê wan eşîra, cem kîjana ez hêwirîbun, xeber gîhandine min, ku pey çûyîna min ajanên turka ser kar û barê min pirsyar kirine.

Dema ez hatim Ūrmîyê, hahanga çûme konsûlxana rûsa û li wêderê pêhesyam, ku konsûlê rûsa Golûbînov cîyê xweda hazir nîne û wê sê roja şûnda vegere. Hingê min pêywîst dît, ku ez peywandîya dostanîyê tevî konsûlê turka Seedulla-bêy daynim. Bin destê wîda, xên ji hêzên leşkerîyê, ku li dora Ūrmîyê cîwar bibûn, rotake¹ leşkerên nîzamê jî hebû.

Pişti vegera hêja Golûbînov, ez çûme seredena wî û rojtira dinê min hêwra xwe guhaste xanîyê, ku sêkrêtarê wî têda dima. Dema nuênerê Kurt-begê hate konsûlxana rûsa, bona qayîlbûna piştovanîyê bistîne, hêja Golûbînov yan ji kêmbawerîyê, yan jî çi menekî dinê hebû ez nizanîm, bersiva wî wa dabû: „Ez nikarîm ji wera tutîşt bêjim. Herin bikin çi ku dilê we dixwaze“.

Carekê berbanga zû xizmetkarê konsûla turka namekê ji minra anî. Têda konsûlê turka ji min dixwast, ez ji bona pîrseke giring herîm konsûlxanê. Hingê yekî [bi navê] Axa Pêtros,² amindarekî Seedulla-bêy, wê demê alîgirê [cuwan] turka, [ji ber ku] dilê wîda hebû derbazî alîyê rûsa be, hat min agahdar ke, ku Seedulla-bêy ji serokên xwe emir standye, min bigre û bide destê qereqola turka ya nêzik û ku fermanarên Îranê yên herêmi jî emir standine ji bona girtina min piştovanîya turka bikin. Pey vê agahbûnê, dewsa ez herîm mêwandariya konsûlê turka, min xwe li konsûlxana rûsa veşart.

Seedulla-bêy hertişt kir, ku ez bikevim destê wî: lava kir, tîrsê firand, ku wê hêrişî ser konsûlxanê bike. Du roja şûnda ew ji hêja Golûbînov rica kir rê bide wî li konsûlxanê rastî min bê û minra xeberde. Bi amadebûna hêja Golûbînov wî îradê sultane rîsmî minra xwend, wekî ez destxweda şûnda vegerim Turkyayê. Min jêra got, ku ez îradê sultan bi cî tînim û ser Rûsyayêva vedigerim Misirê, ji ber ku ew der jî parçekî Împêratorya Turkyayêye.

¹ *Rota* - pareke rêxistina leşkerîyêye. Çend rota dikeve nava batalyonekê (binihêre *Batalyon*).

² *Axa Pêtros* (Pêtros Êlof) - întêlêktûal, sîyasetvanê nav û deng, bi eslê xwe asûrî. Di dema şerê cihanêyî pêşinda karê hêle kirye di navbera rûsa û înglîsada bona çaraserkirina rewşa gelê xwe.

Seedulla-bêy gumanbirî em cîda hîştin û vegerya, lê ji bona aminayê emir kir ser leşkera, hemû kolanên dora konsûlخانê bigrin bin çawa, da ku ez nikaribim birevim. Hêja Golûbînov ji hindava xweda tivdarek dît, parastina konsûlخانê bi hêzên kozakava¹ xurttir bike. Di wê demêda baylozê rûsa li Konstantînopolê jî ji hindava xweda xeber gîhande hêja Golûbînov, wekî fermandarên Ûrmîyê emir standine min bigrin. Ser vê hêja Golûbînov bersiva wî da, got wekî [îdî] min xwe li konsûlخانê veşartîye.

Pirsa min bi dirêjaya hevtêkî bû xemxurîya navbera dîplomatên Pêtrogradê, Têhranê û Konstantînopolê. Dawîyê ji hêja Golûbînovra xeber şandin, ku wî min bişîne Tewrêzê, li bin bandûra parastina rûsa.

Ji ber ku xeber geryabû, xudêgravî ezê bi rîya ku diçe berbi Ûrmîyê derêm, konsûlê turka li ser wê rê hîvya min sekinîbû û hela serda jî turuş kiribû êkipaja² ku nuênerê konsûlخانê lê sîyar bûbû û bi vê rê diçû, bide sekinandin û lê binhêre, bizanibe, gelo ez têdame yan na.

Piştî heyşt şevên ku min li konsûlخانê derbaz kirin, min Ûrmîya cîda hîşt û bi rêberîya sêkrêtarê konsûlخانê û bi parastina kozaka, jê derketim. Lê em dewsa ku berbi golê herin, çawa xeber me bela kiribû, ji bona ku agahdarîya leşkerên turka şas kin, em ji rê dageryan û roja sisya gihîştine Tewrêzê, çûn cem konsûlê sereke, hêja [B.V.] Millêr. Lê ew li ser şexsê min, li ser sêrêmonîmêystêrê berê - Ebdurrizaq, çawa ofîsêrê Gêneral ştaba [Turkyayê] û çawa şpyonê turka şikber bû. Lê belê ewî bi agahdarîke mezin, bi parastina leşkera ez şandim li Bagî-şêmalê.

Du roja şûnda bi rêberya sêkrêtarê wî ez gihîştim Culfayê. Li wêderê di wî halîda min du roj jî derbaz kirin û paşê ez gihandim Tilbisê. Vir D.S. Koxanovskîy, zanayê ziman û gelên Rojhilatêye mezin, destûra min da, ku ez li otêla Londonê

¹ *Kozak* - êtnîk grûpeke rûsaye. Li Rûsyayê di gelek herêmada bi teyfe-teyfe, wek eşîr dijîtin û wek şerwanên sîyarî di leşkerê rûsada cî digirtin. Ewana wek leşkerê sîyar bi fena mêranîyê navdar bûn.

² *Êkipaj* (ji gotina fransî „*équipage*) - navê erebe, faytonêye, ya ku ber xizmeta rêbirina xelqêye.

bihêwirim. Li Tilbîsê min texmîn kir, ku ez di bin çavên polîsên nihênîdame.

Pey bûyerên Ûrmîyê, komêdiya ku navbera min û dewleta minda berdewam bû, dawî lê hat û ji virhada dema, ku turk li pey min ketin, destpê bû.

Orta min û Şerîf-paşayê, ku kovara partîya radîkala¹ „Meşrutiyet“-ê çap dikir û şerê hêle himberî „Îttîhad we tereqqî“-yê dibir, pêywandîya namanivîsandinê hebû. [Hijmarên vê] kovarê û belevokên wî min bi ser Îranê dişande Kurdistanê.

Ji ber ku li Parîsê wê civîna komîteta „Îttîlaf“-ê destpê bûya û Îsmayîl Kêtal-bêy û gele nuênerên ereba û turka yên mayîn jî wê li wêderê hazir bûyana, min jî wexwandin, wekî ez jî tevî wê civînê bibim.

Bi rezadîlya D.S. Koxanovskîy ez rêketim çûme Parîsê. Ji bingehma ez alîgirê tu partîyayên siyasî nîbûm, lê tenê armanceke min hebû - xizmeta pêşketina kurda bikim. J ber ku „Yeketîya lîbêralan“² di programma xweda dêsêntralîzasya³ [dewletê] qebûl dikir, ji întêrêsên min bû, ku ez piştovanîya wana bikim.

Ji ber ku hukumata „Îttîhad we tereqqî“-yê hemû qanûnên hîlbijartinê teribandin, di civîna meda biryar hate girtin, bi çelengî kar bikin û şorişek pêk bînin. Pêşniyar kirin, ku çiqas çek-sîleha lazim be bîghînin destê min. Lê ji ber ku ji minra wê serêşandin çê bûya, heta ku min rezadîlya dewleta ûris bîstada, ku ser erdê wîra çek-sîleha bibim Îranê, ji ber wê jî min hilda ser xwe, her tenê belevokên wana li Turkeyayê bela bikin.

Çûyîna min li Parîsê sê meha dewam kir. Piştî wê ez vegeryam Tilbîsê. Navbera van hersê mehada, hukumeta Turkeyayê bi destê merivên min û hevalên min qulixên cûre-cûre yên bilind pêşniyarî min kirin, wek: nuêner, welî, sênator.

¹ *Radikal* (ji gotina latîni „*radix*“ -kok, binyat) - ji wan kesara digotin yên dixwastin hertişt ji binyatêva bidin guhastin.

² Ev partîya (navê wê: „*Osmanlî huryet we ettelad firqesi*“), hemû hêzên dijî cuwanturka civandibû dora xwe. Serokê wê Şerîf-paşa bû.

³ *Dêsêntralîzasya* - meremekî siyasî bû, ku hine siyasetvanên turk û ne turk ji bona jiyandarîya împêratorya osmanîyê çêtir didîtin. Gorî vê programmê hine parçê împêratorîyê serbixoya herêmi distandin.

Wezîrê Turkyayê Karê Der ji hindava xweda ber baylozê rûsa gerya, ku ew pêşnîyarî dewleta xwe bike, min şûnda bişînin Konstantînopolê. Di wê çaxêda baylozê turka li Pêtrogradê heman dêmarşê¹ kir.

Ancama van hemû kirina bû ew, ku ji D.S. Koxanovskîy pirsyar kirin, ji min pê bizanbe, ka ez li ser çi şerta qayîlim vegerim Konstantînopolê. Min eşkere got, ku bi tu şerta ez li ser vegerê qayîlya xwe nadim.

Hine wext şûnda baylozê rûsa li Konstantînopolê fermanदारên Tilbîsê agahdar kir, ku Komîteta „Îttîhad we tereqqî“-yê fîdayîk² pey min şandîye, ku min bikuje.

Namêstnîk³ Nûraniya Wî emîr kir, hemû gav bipîvin, ku karibin min biparêzin û ew kar spartin prîstav⁴ Mikabêrdzê pêk bîne.

Kuştina min bi cî nehat, ji ber ku fîdayî şertek danîbû pêşîya wana: gava spartin pêk bîne, bikaribe bireve û xwe di konsûlxana turka ya serekêda veşêre. Ser vê konsûl qayîlya xwe nedabû û fîdayî vegeryabû Konstantînopolê. Derheqa vê yekêda musulmanekî nas, ku li Tilbîsê dima û ev hemû ji konsûlê turka yê Qersê bihîstibû, ji minra gilî kir.

Bêy wê jî, ku ez bibûm obyêkta bingehî ji bona hukumeta turka û ew bi hemû awayî pey min ketibû, Wezîreta [Rûsyayê Karê Der] şikber bû himberî min û ji D.S. Koxanovskîy melûmetî ser min xwastin. Ji bilî wê, ku ew melumetî li ser min baş bûn, lê dîsa ez mame di bin çavên polîsên nihênîda. Ji ber vê yekê ez gelek ber xwe diketim, lê ji aliyê dinêva, heger yek bixwasta min bikuşt, ev yek [bin çavhildan - C.C.] ji minra dibû xizmeta [parastina min].

¹ *Dêmarş* (ji gotina fransî „*démarche*“) - şikyat. Nivîsandinek yan jî karek, ku armanca wîye hukum bike li ser hineka, yan jî li ser dayîreke hukumetê, ku ew raya xwe li ser tiştekî biguhêze. Dêmarş zêde di nava dîplomatiya dewletada hatye karanîn.

² *Fîdayî* - ew kese, ku ji bona pêkanîna armancekê dest ji serê xwe dikşîne, diçe berbi mirinê.

³ *Namêstnîk* (Cîgir) - Navê wezîfekî administratîvî bû li Rûsyayêda. Ev gotin di sedsalîyên XIX-XX li Rûsya qeyseryêda ji bona fermandarê (walî, cîgirê sar) Kavkasê hatye karanîn.

⁴ *Prîstav* - ji sala 1782 di Rûsya qeyseryêda navê wezîfa polîs bûye.

Li sêptêmbêrê sala 1912-a Seyîd Taha, nebîyê Şeyx Ubeydulla, ji bona em tevayî kar bikin, hate Tilbîsê seredana min û em tevayî vegeryane Xoyê, li ku îdî konsûlxana rûsa vebibû.

Gava em gihîştin Culfa farisa, yekî ermenî, ajanê turka, ser wê ku em berb Xoyê diçin, xeber gihande konsûlê turka li Xoyê.

Piştî ku bi şev em gihîştine Xoyê, li karwanserêda hêwirîn. Em nû cî bibûn, sêkrêtarê konsûlxana [turka], zapitek bi çend leşkerava hatin û bi nermî ber me geryan, wekî em li konsûlxana turkada bihêwirin. Gava me dît, ku em bi giştî bin hukmê wanadanin, ji tirsra ku eger em neçin, ewê bi zorê me bibin, em mecbûr bûn bidin pey wana.

Li konsûlxanê guhdarîke mezin dane ser me. Dema leşker li nobê sekinîbûn, zapit ber xizmeta meda bûn. Li wêderê ji me pirsîn, em kuda diçin. Me pîlanê xwe eşkere nekir û got, guva em diçine Wanê.

Du roja şûnda bi rêwebirya zapitekî û 15 leşkera em şandin Çarîk-kalê, cîyê ku batalyonek¹ hêwirîbû.

Bi rêva min firsend dît û xeber şand Simkora li Kotûrê û ji [eşîra] kardarra li Salmasê, ser wê, ku ewana em girtine. Min hîvî dikir, bèn me azad bikin.

Girtina me di nava kurdada nerehetî pêşda anî. Turk çavtirsyayî, ji bona aminbûna xwe, leşker xwestin bê Xanasûrê. cîyê ku berê me dabûn dibirin.

Di vê navberêda Simkoyê mêrxas bi çil sîyarên xweva li geliyê Sêrxêlyamêda îdî 24 sehet bû kemîn [byuse- C.C.] danîbû û hîvya me bû.

Ji Çarî-kalê heta Xanasûrê rêwebirê me zapitek û sî leşkerê tirk bûn, pey mera jî dîsa panzde kesên din dihatin. Li geliyê Serxêlyamêdê kortêja² me kete bin gullebarandina Simko û ewî mecbûr kir turk bêne rayê. Çekê wana ji destê wana girt û xwast gişka bikujê, lê ez berk miqabilî vê yekê derketim.

¹ *Batalyon* (ji gotina fransî „*bataillon*“) - parekî firqa leşkeryêye, ji 3-4 rota (binihêre jêrê) pêk tê.

² *Kortêj* (ji gotina fransî „*kortège*“) - meşa bi heytehol û cijnî.

Hewara kardara piştî azad bûna me gihîştê, lê gava çavê wana li Simko ket, ji ber ku orta wanada nakokî hebû, em hîştin û paşda zivirîn.

Ji şabûnê, ku em azad bûne, me li ser wan panzde kesên ku gêlîva pey girtîya dihatin berbi Kotûrê, bi temamî bîrkiribû. Ewana li gêlîda, li ser rîya me kemîn danîbûn û gava em hatin lê derbaz bin, hêrîş birin ser me.

Kurdekî genc, ku li kêleka min sekinî bû, cîbicî hate kuştin. Parêsgarên me jî jêzapotek û leşkerekî turka kuştin

Wê şevê em gihîştine Kotûrê. Gava xeber li ser vê bûyerê bela bû, serokleşkerê korpûsa¹ Wanê Cebîr-paşa rê ket çû berb Serayê û ji wir çend kesa ji xanedan û zanayên kurda, wek nuêner bi nameke xêrxazîyêva ji navê dewletê ji minra şand û bi sozên dilovan wî ez teqlîfî Wanê kirim.

Hingê navbera konsûlê rûsa hêja Çîrkov û welîyê farîsa li Xoyê li ser min namenivîsandin destpê bû.

Min Cebîr-paşa hê li Konstantînopolê nas dikir. Lê gava ez li Wanê bûm, tevî serokê wî Muxlîs-paşa me yekudu seredana silavdanê nekiribû. Ji ber ku ez bi çîna xwe (paye, rutbe-C.C.) jî [Cebîr-paşa] bilindtir bûm, ez hîvyê bûm, ku ew pêşîyê bê silavê bide min, lê ew nehat. Û naka nuênerê Cebîr-paşa lêborîna wî gihande min û nehatina wî bi kêmasîya serokê wî yê berê Muxlîs-paşava şirovekir. Ewî bi navê hukûmetê ez dame bawarkirinê, ku hukûmet amadeye hemû pêşniyarên min qebûl bike.

Bi rêka dinêva em pêhesyan, ku gava besa girtina me gihîştîye Konstantînopolê, ji wêderê ferman hatye, dada leşkerîyê li Wanê vekin û li ser me biryara kuştinê derxin. Lê dewsa em herin Wanê, bi rêberîya Seyîd-bêyê bi nav û deng û Mîr Mihê, yên terka Turkyayê dabûn û himberî hukûmeta Turkyayê serî rakiribûn, em çûne Xoyê.

Seyîd Taha rêket çû Ûrmîyê cem hêja Golûbînov, lê ez mam li Xoyê cem hêja Çîrkov. Bi seya şikyatên baylozê rûsa li Konstantînopolê û hatina hêzên rûsaye leşkerîyê [li Xoyê], usa jî bi saya wê, ku di demeke kurda hêja Çîrkov nava kurdada

¹ *Korpûs* (ji gotina latîni „*corpus*“ - can-cisat, yekbûnek) - Yekbûna pir hêzên leşkerî. Li leşkeryêda hev girtina herî mezine.

bû xayê nav û sîyanetê, turka xalya Îranê hîştin û şûnda vegeryan.

Min salekê zêdetir li Xoyê derbaz kir. Her tenê çend cara, ji bona axaftina tevî hêja Golûbînov, ez çûme Ûrmîyê. Min dikir ku nava kurdên Îranê û Turkeyayê himberî Rûsyayê xêrxwazi çêbe.

Saya alîkarya hêja Çîrkov me li Xoyê bingeha dibistanekê bi 30 şagirtava danî. Dibistan bi kîsê kurda dihat xaykirin û di bin bandûra parastina konsûlxana rûsada bû. Li wêderê zimanê kurdî û rûsî derbaz dibûn. Hêja Çîrkov haş wan namenivîsandina, yên di orta min û serokên kurdada, ji Makuyê destpêkirî heta bighîje wîlayeta Mûsile û tevî şêxê Barzanê çêbibû, hebû.

Li navbera wê demê di wîlayeta Wanêda 18 grûpên çeta yên kurda peyda bibûn. Hukumeta Turkeyayê çavtirsayî ji wê yekê, ku ez nêzikî sînôrême, şkyatê xwe li ser min pey hev dişande Têhranê û Pêtêrbûrgê. Pê dikir ser wana, wekî min [ji ser sînor] dûr xin.

Welîyê Wanê Tehsîn-bêy namekê ji minra şand bi amnîstîya sultan û min teglîfî Turkeyayê kir. Piştî wê, ku min gotina wî ne kir, Tehsîn-bêy tevî Cewdet-bêyê bi navûdeng, welîyê Hekkarîyê, cêribandin, min tevî hemû alîgirên minva bikujin. Ser hemû van bûyara hêja Çîrkov haşpê hebû.

Di wê navberêda binkolonêl Îsmayîl Sewfet-bêy, yêk di dema „Yeketîya lîbêrala“-da komêdantê¹ bajarê Konstantînopolê bû, hat Xoyê, xwast rastî min bê û ji wêderê jî çû cem şêxê Barzanê.

Kapitan Xeyreddîn-Berazî, yêk ji wan kesa, ku bingeha komîteta şorişgîrya kurda danîbû, li Xoyê cem min dima. Pêra kaxazên şorişgîryê hebûn. Ew gerekê ji bona propaganda şorişgîryê biçûya Bitlîsê. Husêyîn-efendî komissarê polisên turka tevî du kesa ji zilamên xwe, bi nêta min bikujin, hatibûn cem min. Evana [pêşiyê] gihîştibûn çeteyê Mîr Mihê û ji bona Mîr Mihê bawarîya xwe li ser wana xurt bike, pêra avîtibûn ser posta turka û navê xwe xirab kiribûn. Evana tevî Mîr Mihê

¹ Komêdant (ji gotina fransî „commandant“) - wezîfeye li hêzên leşkeryêda, kesê ku karê jiyîna leşkera yan jî bajarên bin hukmê leşkeryêda dimeşînin.

hatibûn cem min. Mîr Mihê ser armanca wane bingehî qet şik nedibir.

Ji ber ku min bawarîya xwe hêç bi Husêyîn-efendî ne danî û ewî ji xwe dûr xay dikir, jêra lev nehat armanca dilê xwe bi cî bîne. Lê belê jêra lev hatibû kapîtan Berazî bide bawarkirinê û ew qayîlya xwe dabû, wekî heta Bitlîsê rêberya wî bike. Bi telabextra ew bû qurbana bawarbûna xwe û ser rê bi destê yekî çerkez Huseyîn-efendî bi mixenetî hate kuştin. Pey kuştinê, ew hemû kaxazên ku cem kapîtan hebûn, hilda anî da destê weliyê Wanê Tehsîn-bêy. Hemû rojnamê turka pesnê weli didan. Lê Cewdet-bey, serleşkerê hêzên turka yên wîlayeta Wanê (ew li enîya Îranêda dijî rûsa sekinîbû), bi mêvanî hate cem alîgirê min Şekir-axa, serokê eşîra graviya. Gava Şekir-axa derketibû pêşîyê, ew wî, kurê wî, çend xulamava bi xayîntî kuştibûn. Çekdarên kurda jî di hindava xweda çend leşker û cendirmên turka kuştibûn û rê xirab kiribûn.

Li Xoyê min nasîya xwe da tevî serokê leşkerên rûsa li Azîrbêcanê: gêneral Vorontsov; tevî kolonêl Nalgîyêv; kolonêl Trîdênskîy; ji gêneral Ştabê kapîtan Katoviç; usa jî tevî zapîtên dinêva û gişkara peywendîyê min yên dostanîyê hebû.

Li hemû dera, ez kuda çûme û hemû karê mine sîyasî, ku ser min pir baha rûniştîye, min bi kîsê xwe kirye. Lê gava şerê navbera turka-îtalîyayê û li balkana destpê bû, fabrikayên ku ez aksionêrê wana bûm, zîyana mezin kişandin û evê yekê sermîyana min payê pir kêr kir. Bi şewra hêja Çîrkov ez çûme Pêtrogradê. Vira min tevî Klêmm (serokê Para Îranê), hêja Pêrsîyanî (çigirê wî di Wezîreta Karê Derda), knyaz¹ Trübêskoy (nasîya me hevra zûda hebû, gava ew li Konstantînopolê sêkrêtar bû), hêja Orlov (konsûlê sereke li Tewrêzê) peywandîyê xwe çekir. Li Pêtrogradê hêja Zînovyêv, andamê Şewra Dewletê, şexsê min raberî Wezîreta Karê Der kir.

Ser hêja Olferyêv spartin, ku ew tevî [V.O.] Klêmm bi pîrsa minva mijûl bibe. Pêşîyê ewana bi pîrs-hîvîkirinên minva, yên ku bi hukumeta turkyayêva dihatin girêdanê, mijûl bûn, paşê hêja Golûbînov pêşnîyar kir, min li Şînûyê, başûrî Ūrmîyê

¹ *Knyaz* - navê torinayêye, wek baron, graf, dük, ku sar li Rûsyayê ji sedsaliya 18-e dida meriva, ber xizmeta wane mezin ji bona dewletê.

bidin rûniştandinê, bi wê armancê, ku ez kurda bikim alîgirê Rûsyayê.

Ji roja ku min peywandîya xwe li gel karmendên rûsaye leşkerîyê û sîvîl danî, min dengê xwe tucara ji gotina eşkere nebiriye, ku gava ez ji bona karê Rûsyayê dixebitim, ew hemû ji bona armanca xizmeta pêşveçûna miletê mine.

Daxwaza mine bingehî azadîya Kurdistanêye di bin bandûra Rûsyayêda, ji ber ku nava wan dewletanda, yên ku cînarê mene, tenê Rûsya dewleta pêşveçûyî û kûltûra wê ji hemûya hêsatir dikare bi dergê wêva derbazî nav me bibe. Bona pêkanîna vê proyêktê ji hertiştî pêştir, divê em nîrê turka wêda bavêjin. Ew ew xal, ku ser wê înterêsên me û Rûsyayê dighîjin hev.

Daxwaza mine, di bingeha nivîsandina kurdîda em elîfba rûsa daynin; dibistanên kurdî li Qersê, li Yêrivanê bi kîsê dewletê û li Kurdistana Îranêda bi kîsê me vekin; şagirtên kurda bişînin li Rûsyayê; çend berhemên [kurdî yên litêratûrî] wergerînin li ser zimanê rûsî û ji rûsî li ser zimanê kurdî; bingeha kafêdra¹ zimanê kurdî li ûnîvêrsîtêta zimanên Rohilatê li Pêtrogradê vekin û civînên kurda-ermenîya pêk bînin, bi armanca ku dijminatî ji navbera van herdu netewa rabe.

Ev hemû li Wezîreta Karê Der bi dildarî hate qebûlîkirin û li ser vê kansêlariya Namêstnîk hate agahdarkirin. Wezîretê usa jî ez dame bawerkirinê, ku wê feyda kurda jî hebe ji wan reforma, yên ku Turkyaya Yêvropayêra soz daye, di wîlayêtên rohilatêda derbaz ke.

Di vê navberêda li Bitlisê serhildan çêbû û şêxê Barzanê jî tevî 300 mirîdê xwe revya Îranê.

Gava li wezîretê ser serhildana Bitlisê û ser şêxê Barzanê ji min pirsîn, min got, ku şêxê Barzanê merivekî gelekî girînge û hêjaye ku piştovanîya wî bikin û, wekî serhildan wê zû bişkê.

Carekê Klêmm ji minra got, ku amindarê karên baylozxana Turkyayê jê hîvî kirye ew bi min bide nasandinê. Çawa hercar, min bersiva xwe bi na dayê.

Hêja Orlov vegerya Tewrêzê, lê hêja Olferyêv divê rêketa Makuyê, li wêderê bibûya konsûl. Hingê, li nîsana sala 1913-a,

¹ *Kafêdra* (ji gotina yûnanî „*kathêdra*“ - rûniştin) - li xwandingehên bilind, bingeha dersdayîna zanyarî di çarçova zanebûnekêda .

ez vegeryam Tilbîsê, wekî pîlanên xwe gorî pevketina tevî wezîretê bi rêva bibim. Li wêderê du cara ez rastî Nûranîya Wî Graf Voronsov-Daşkov hatim. Ji dildarîya wî himberî min, di wan rasthatinanda, bîranînê herî qenc bal min mane. Ez ji pîrsên wî yên kûr metal mabûm.

Gelek cara ez rastî alîkarên wî [bi pîrsên] leşkerîyê û sîvîl gênerâl Mîşlayêvskî û hêja Pêterson, usa jî tevî xemxurê¹ Kavkasê hêja Rûdolf û tevî gelek karmendên dinê hatime.

Ez hêja dibînim li vir gilî bisekinim ser şexsê serdarê Makuyê Mûrtûza-Kulî-xan û ser Seyîd-bêy - yêk bi fermana Kulî- [xan] tevî xulamê xwe hate kuştin.

Bi saya karê ku hêja Çîrkov li Xoyê tevî gelê [kurd dikir, me qedrê Simko li Çarîk-kalê û yê Seyîd-bêy li Mûxûrê bihêz kir. Ewana tevî sîyarên xwe, mîna kozakên here amin fermanê me û gênerâl Voropyanov bi cî danîn.

Pîştî ku Şuce-ud-Dowlê hat bû hukumdarê Tewrêzê, berpîrsyarê Rûsyayê bi armanca sîyasî hêja dît, ku rojava Azerbêcanê, ji Makuyê heta Ûrmiye bike bin bandûra serdar.

Şuce-ud-Dowlê, gava dît ku piştovanîya Rûsyayê jêra girînge, heta dawîyê jî jêra amin ma. Lê serdar, piştî ku turk ji ser erdê zeftkirî derketin, şûnda vegerya û ew erd kete bin fermanîya wî. Bona ku fermanîya xwe li ser wî erdê zêde bike û nehêle rûs li wêderê cî bigrin, bû alîgirê turka.

Hatina min li Xoyê ji roja-rojda xweşî serdar nehat. Ewî dixwast, ku her tenê otorîtêya wî ser kurdên Turkyayê hebe û ji konkûrênsa tevî min ditirsya. Ew bi destê zîlamê xwe - Hecî-Şuce-Xan hêja Koxanovskîy agahdar kir, guvek ez spyonê turkame. Gava ez hatim Tilbîsê ser vê yekê pêhesyam û çûm cem hêja Koxanovskîy û cem wî ez rastî Hecî-Şuce hatim. Destxweda min jê xwast bona buxdanê xwe bersivê bide. Ew carêva jî gotinê xwe şûnda sekinî. Lê hêja Koxanovskîy şedetya buxdanê wî da. Ez venekişyam û min gote Hecî-Şucera, wekî bawarya min ser gotinên Koxanovskîy zêde heye.

Mûrtûza-Kulî- [xan] xwast hêja Çîrkov bike dostê xwe, ji bona vê ew Hecî-Şuce bi dizî şande kabînetê wî û xwast dirav

¹ *Xemxur* (bi rûsî „*Popêçîtêl*“) - wezîfek bû li Rûsyayê, wek berpîrsyar.

û pêşkêşa bide. Lê [Çîrkov] - ew karmendê paqîş û serbilind wî bi bêrûmetî ji oda xwe derxist.

Pevgirêdana Mûrtûza-Kulî-xan bi welîyê Wanêra timê bi destê Elî-bêy heyderanlî pêk hatye. Carcara jî ewî sêkrêtarê xwe Mîrze Sêlman dişande Bazîdê. Her cara jî ser van yeka bi rîya kurda xeber dighişte me. Seyîd-bêy merivê xwe dişande Moksê cem xizmên xwe, ewana jî ser hukumeta Turkyayê û serdarda melumetîyên giring jêra dişandin. Ev yek xwaşî serdar nedihat û ser wê jî wî biryar girt Seyîd-bêy bikuje.

Dema serdar cîyê xweda nîbû, ji bona gerê çûbû Yêvropayê, kurdên eşîra milla hêrişî ser erdê Seyîd-bêy kirin û du merivên wî kuştin. Bextra, hêja Çîrkov bi leşkerava di wedêda gihîştê û Seyîd-bêy xilas kir. Ew [Çîrkov] çend serokên ku hêriş biribûn, girt. Ewana xwe mukur hatin û bi nivîsar şedetî dan, wekî bi fermana serdar hêriş birine.

Em gişk pak zanin, ku serdar tiving û gulla ku ji hukumeta rusyayê standibûn, bi bahayê giran ser kurda û fîdayên Tewrêzê fîrotin. Serdar dema gera xwe li Yêvropayê, ji hukumeta almanyayê çawa pêşkêş tivingên Manlîxêr standibû û bi rezadîlya hukumeta Turkyayê, divêt [ew tiving] bi rîya Trapêzûntê bihata bighîştê destê wî.

Piştî ku serdar vegerya Makuyê, ewî careke dinê 600 kes şand ser Seyîd-bêy. Hêja Çîrkov dîsa bi hêza leşkera çû piştovanîya wî. Lê bi telebextra ew gelekî dereng gihîştê cî. Seyîd-bêy tevî xizmekî xwe û gelek xulamava hatîbû kuştin û mala wî jî hatîbû talankirin.

Lêkolîna vê kuştinê spartin konsûlê Makuyê hêja Olfêryêv. Namek kete destê wî (Olfêryêv), ku serokê cendirma Wanê ji serdarra nivîsîbû Seyîd-bêy bikuje. Soza wana hebûye, serdar here Bazîdê û kurd, farîsên Makuyê diji hêzên rûsa rake. Lê berî wê, ku ew karibe armanca xwe bi cî bîne, ewî şandin Rûsyayê.

Komîtêya „Îttîhad we tereqqî“, wekî pêşya propaganda me bigre, li Wanê dest bi çapkirina rojnamêkê kirye. Komîtê¹ seva biranîna serketina sultan Selîm li şerê bona bindestkirina Azîrbêcanê, diji şah Îsmayîl, navê cîyê şer lê çêbûye - „Çaldîran“, ser rojnamê daniye. Çend hijmarên vê rojnamê min

¹ Komîtê - ji Komîtêya „Îttîhad we tereqqî“-ra bi kurtî digotin.

dane destê hêja Çirkov. Têda dijî me nivîsîbûn û begemîya xwe didane gavên, ku serdar avîtibû ji bona rûsa ji welatê xwe derxe. Piştî ku min hine melûmetiyên giring ser Mûrtûza-Kûlî-xan û Seyîd-bêy da, ez nivîsara xwe berdewam dikim.

Çend roja berî wê, ku ez ji Tilbîsê derêm, min ji Konstantînopolê bi haydarî namek stand ser wê, wekî Komîtêta „İttîhad we tereqqîyê“ pey min merîk şandye Rûsyayê û Îranê, kapîtanek ji hêza turka ya leşkerîyê, bi navê Ezîz-bêy, wekî ew li min bigere bibîne û bikuje. Emrê wî 35 sale, ser ruyê wî dewsa nexwaşya xurîkê heye, bejnêda navserî, yekî tijîye, pêra jî 2000 fûntê turka heye. Di namêda usa jî nivîsîbûn, wekî Wezîrê Karê Hundur Talaat-bêy wek serokê mîssyayê, ji bona silavdana Împêratorê Serokdewleta [Rûsyayê] wê here Yaltayê¹ û pêra jî wê hertişt bike, ku min bidin destê wî. Min ser vê yekê fermanbara agahdar kir. Ştaba Tilbîsê jî haşpê hebû, ku turk pey min ketine. Ewana angorî biryara Pêtrogradê, gavên giring avîtin, bona ez bêqezya bighîjim Tewrêzê.

Vegera minva kapîtan Îvanov mijûl dibû. Wî bi rêberya çend kesên ji Ştabê ez bi automobilê anîm heta Navtuluxî² û li tirêna ku diçû Cûlfayê dam runiştandin.

Ser Xoyêra ez gihîştim Tewrêzê û li wêderê ecêb mam, ku hertişt hatîbû guhastin. Ez pêhesyam, wekî hêja Orlov dewsa ku xwe bêşîne û min yan li Soucbûlaxê³ yan jî li Şinûyê cîwar ke, ferman standibû rastpêhatina me nihênî xayke.

Şuce-ud-Dowlê ez şandim Tewrêzê, cem weliyê bajêr çawa mêvanê wî. Hurmeta min cem wî hebû, lê azadiya min tunebû. Li Têhranê navbera dîplomatên rusa, turka û farisa ser şexsê min namenivîsara çeleng destpê bû.

Baylozê turka her tişt dikir min şûnda vegeerîne [Turkyayê]. Qayil dibû ser wê, ku qet na min li Têhranê cîwar kin.

¹ *Yalta* -bajareke li Nivada Qirîmê, ber Dengîza Reş, cîyê havîngeha sar bûye.

² *Navtuluxî* - navê cî-warekêye li ber bajarê Tilbîsê, cîyê sekna trêne berî ku bê nava bajêr. Ew der naha gihîştîye bajêr.

³ *Soucbulax* (naha Mehabad) - bajarekî mezin û bîngehiye li Kurdîstana Îranê. Di sedsalîyên XIX-XX-da dewra wî ya sîyasî, abûrî, bazirganî û kûltûrî li Îranê mezin bûye.

Dîplomatyâ rûsa çêtir didît, rezadilya hukumeta Îranê bistîne, wekî ez karibim aza li Tewrêzê bijîm.

Herweha, ew mafê ku berî çûyîna min Pêtrogradê ji bona min hebû, ez li bajarên nêzîkî sînor bijîm, undakir. Min nikarbû li hêja Orlovra negota, wekî wana ber ajanên almana û turka rê vekirye bona propaganda xwe dijî Rûsyayê berdewam bikin, lê ber min rê digrin û ez nikarim karê xwe bona întêrêsên me herduya bimeşînim. Gava rewş haye, hê çêtire ez vegerim Tilbisê.

Hêja Orlov min da serwextkirin, wekî dema ez dijminê Turkyayêyî xederim û Rûsya jî tevî wî di peywandîya başdane, ew nikare zêde piştovanîya min bike.

Ez kêfxwaş bûm, ku karibûm şêxê Barzanê, merivekî wa gelekî bi navûdeng, bikşînim alîyê xwe. Ew piştî pevçûna tevî leşkerên turka bi xelqê xweva derbazî Ûrmîyê bibû. Gumana min hebû, wekî Rûsya wê piştovanîya wî bike. Konsûlê rûsa li Ûrmîyê ditirsya eşkere piştovanîyê li şêxê Barzanê bikira û şêx mecbûr bû xwe ji konsûlê turka veşarta. Bêfeyde min dicêriband fermandarên rûsa bida serwaxtkirinê, wekî peywandîya vî cûreyî otorîtêya rûsa ber çavê kurda davêje û kurda dida serwaxtkirin, ku turk [ji rûsa] zortirin.

Parlamênta Anglyayê nerazibûna xwe da xuyakirin, ku rûs daxilî nava karê Îranê bûne. Înglîs payê leşkerê xweyî pirê ji Îranê derxistin, rûsa jî xwe amade dikirin vê yekê bikin.

Da ku dilê almana nemîne, rûsa gavên xwe ducarî zêde muqat davîtin. Ev yek otorîtêya turka li Îranê carekê dinê şûnda vegerand.

Ez ji hêja Orlov pêhesyam, wekî konsûlê turka li Azirbêcanê bona serê min 2000 fûnt baha danîye.

Hingê li Ûrmîyê ser yekî turk şik birin, ku ew kuştina min digere. Wî girtin, anîn Tewrêzê. Şuce-ud-Dowlê gazî min kir, ez çûm, bona ku bi çevê xwe wî merivî bibînim û karibim jê pirsyara bikim. Hema min ew dît, durfê demê wî mîna durfê wî kesî bû, çawa hevalê min ji Konstantînopolê ji minra nivîsibûn. Wî bersiva min da, got, ku ew berê dirêktorê têlêgrafê bûye û naka bêkare. Hatye li Îranê bingeha dibistanekê dayne.

Ew ji Trapêzonê pey rêça min hatibû Batimê, Xoyê, Salmasê, Ûrmîyê û li wêderê jî hatibû girtinê. Min bawarya xwe gotinên wî neanî, ji ber ku, karmendê têlêgrafê gava diçe

pênsiyê mehana wî ji 100 rûblîya¹ zêdetire, lê ew çawa dersdar ji 30 rûblîya zêdetir nikarbû bista. Şuce-ud-Dowlê nexwast vî turkî girtî xay ke û aza berda.

Hêja Orlov ku timê himberî min dilovan bû, hemû tişt ji bona parastina min kir û ez bêqezya anîm gîhandim Tilbîsê.

Wexta min digot, wê bê dema ku Kurdistanê bibe meydana şêr û seva wê jî berî pêş divê [rûs] gavne usa bavêjin, ku di dema şêrda alîkarî ji wî gelî bistînin, ser gotinên min guh nedidan.

Li îyûlê sala 1914-a dest bi şerê Yêvropayê bû. Min bawar nedikir ku turk wê tevî wî şerî bin. Lê belê hêja Stolîsîn, karmendê siyasî li Tilbîsê, nasê min ji Konstantînopolê, digot, cuwanturk wê tevî vî şerî bin. Sê meha şûnda gotinên hêja Stolîsîn rast derketin. Ewî cuwanturka diha baş nas dikir, neku ez.

Ser hîvîkirina min, destûr dan ez herim Makuyê û li wêderê şeş heftêya bûm mêvanê hêja Olferyêv. Li wêderê min nasîya xwe da gîneral Nîkolayêv û gele zapitên ji birîgada² wî, ûsa jî hêja Bêlyayêv, ewê ku li komîsyaya ji bona kivşkirina sînor di navbera turka û farisada kar kiribû.

Seva 19-a ya berbanga 20-ê oktobrê sala 1914-a hêja Bêlyayêv ez hişyar kirim û agahdar kirim, ku [rûs] dijî Turkeyayê şer beyan kirine. Her di wê şevêda gîneral Nîkolayêv bi birîgada xwe rêket çû piştovanya hêzên, ku dora Bazîdê girtibûn. Peyra wê biçûya ser Eboxê û Bêgrîyê.

[Nîkolayêv] berî rêkeve, spartibû Bêlyayêv ji minra bêjin, wekî ez Eboxê bigrim bikim bin destê xwe û, ku Mîr Tûmanê Ovacikê jî ferman standye di vê pirsêda piştovaniyê li min bike. Gîneral pêra jî sed tiving bi gulla û hine dirav, weke 1000 rûblîya hiştibû cem wî, wekî bide min.

Çar roja şûnda ez ji Makuyê çûme Kara-eynê. Gava [ji wir] em tevayî diçûne kampê, li wê em pêhesyan ku [rûs] Bazîd girtine bin destê xwe û ew [gîneral Nîkolayêv] ji min dixwast, ku ez hildana Eboxê zû bi cî bînim.

¹ *Rûblî* - navê diravê rûsaye.

² *Brîgada* (ji gotina fransî „brigade“) - Di nava artêşêda ji çend batalyona, yanê jî ji polka pêk tê.

Li wê êvarê ez vegeryam kampa Kara-eynê - navenda karê xwe. Di nava çar rojada ji kurdên heyderanlî, ji sîyarên remetiye Seyîd-bêy, çend kesên ji eşîra mila, min 300 sîyar civandin dora xwe û 28-ê oktobirê bi rîya bilindciya Dêlêganê, ku berf lê danfû, em derbazî pişta çiyê bûn. Şevêda em sînorê turka derbaz bûn û me hêriş bir ser gundê Şêx-Sûcûyê. Bona ku em bighîjin gênerâl Nikolayêv, ser rîya me gundê Sîndê mabû, divêt me ew bigirta. Gund sedekên peya û pêncî sîyarên turka diparastin. Gava em hatin Ebaxê, divêt muqat bûyana ku 1000 sîyarên hemîdiyê hêrişî ser me nekirana.

29-ê oktobirê em gihîştine gundê Çûbûklûyê. Ew çar vêrsta¹ ji Sîndê dût bû, wî alî Nîzar-avê bû. Kurdên Ebaxê me wek dostên xwe qebûl kirin û mêvandarîke baş dane xuyakirinê. Soz dane me, heger hêzên rûsa bighîjin û piştovanîya wana bikin, ewê pişta me bigrin dijî turka. Lê heger piştgirîya rûsa negihîje, ji tîrsa hêzên turka ewana ji alîkirina me şûnda disekinîn.

Bona roja dinê, programa me bi sirê ev bû: heyderanlîya divêt gundê Sîndê hildana, sîyarên Seyîd-bêy kazirna² hildana, min jî tevî milla piştgirîya him vana bikira, him jî wana bikira.

Rojtira dinê me bi vî awayî pilanê xwe bi cî anî. Bin gullebarandina dijmin, me hêrişa xwe bir ser wana. Garnîzona Sîndê revî berb roavayê û me gund û kazirna wana girte bin destê xwe. Hine dokûmênt û kaxazên rotayê, hine êmê hespa, tîving ku turk cîda hiştibûn, ketin destê me.

Çi zîyan gihîştibû leşkerên dijmin, haya me jê tunebû. Lê ji me du kes birîndar bibûn, 8 hesp jî hatibûn kuştinê. Min destxweda zapitekî xwe bi bîst sîyarava, tevî dokûmêntên ku ketibûn destê me, bi namekêva şande cem gênerâl Nikolayêv.

Di wê namêda min wî ser ancâmê karê xweda agahdar kir û ji wî hîvîkir, ku çawa sozê me bi hevra heye, ew bira çiqas dikare zû gulla ji mera bişîne.

Merivên min hema gihîştibûn Kizil-dîzê, çiyê gênerâl Nikolayêv lê bû, nenihêrî wê yekê ku ser wana nîşan-îşaretên

¹ *Vêrst* (*vêrsta*) - navê çapkirina dirêjayêye li Rûsyayê. Yek vêrst beremberî 1,0668 kilomêtraye.

² *Kazirna* (ji gotina îtalî "*caserma*") - xaniyê ku têda leşker dihêwirin.

teybetî hebûn, ku ji dijmin cuda bikin, bi destê zapitekî kozaka hatibûn girtin û çekê wana ji destê wana hildabûn.

Dema gënêral Nîkolayêv bihîstibû, wana gazî cem xwe kiribû û ferman dabû çekê wana vegefrîn. Çar roja şûnda merivên min vegeryan û bersiva gënêral bi xwera anîn. Ew li nama xweda pêşniyar dikir, gulla ji konsûlê rûsa li Makuyê bixazim. Xên ji wê zapitê min ji minra got, wekî leşkerê rûsa wê bên bighîjin. Lê heyf û mixabin! Ka wextê min hebû, min ji Makuyê bixasta, gava batalyoneke turka ji peyayê nîzamê, 1000 sîyarên hemîdfiyê bi du topava û du reşaşava îdî heşt vêrsta ji me dîr bûn?

Bi wê hîvîyê, ku brîgada gënêral Nîkolayêv wê bê bighîje me, me biryar girt em ji gund derên. Ji bona ku rîya me hebe em şûnda vegefrin, min ferman da, sed kes ji merivên min rêçik û pêgeyên, ku diçine berbi Îranê biparêzin. Bi şev min ji sîyarên xwe qelfeke ne mezin şand, wekî herin hêrişî ser nobê turkaye şevê bikin.

Rojtira dinê peyayên turka berbi me livyan. Dijmin hêriş bir ser merivên min, yên ku rîya me ya vegefrê diparastin. Ji aliyê dinêva leşkerên peya meşa xwe berbi me berdewam kirin û piştî şerê ku sê seheta dom kir, ewana îdî ji me sî mêtîrî dîr bûn û xwe pişt lodê gîhê vedişartin. Mecbûr min ferman da şûnda vekişin. Pênc seheta me ber hêrişî dijmin berxwe da û bi rîya çiyêva, ku berf lê nixamtibû, me ancax xwe gîhand gundekî Ovacîkê.

Vê carê me pênc kes kuştî dan, neh jî birîndar bûn. Ji hespa, pêncî hev hatin kuştin yan jî ji westandinê ketin, 15 tiving û 30.000 gulla me unda kirin.

Hên li Eboxê min ermeniyên binecîra got, ji ber ku Hukumdar- Împêrator - piştovanê me ferman daye, ku ermenî û kurd bi hevra aşt û barîşt bijîn, ewana dikarin bêtirs karê xweye bazirganîyê bimeşînin. Bi gilîkî, ewana neku ji merivên min zirar dîtin, lê hela gelek tişt a jî ser merivên min firotin.

Gava min bihîst ku Diro¹ bi 300 merivê xweva hatye Kêvêrî-şamyanê, min kurd dane bawarkirinê jê netirsin, çimkî wek ez bawar bûm, ji ermeniyên ku tevî rûsa diçûn, mera bingeha tirsê

¹ Diro - serokeke hêza ermenîya bû, ku bi rezadilîya xwe hatibû nava şêr.

tunebû. Lê gava melle bi nan û xoy derketibû pêşya wana, wana ew mîna berxikê şerjê kiribûn. Pey vê ewana daketibûn nava gund, bi singuyê serê tivingên xwe heyşt kulfeta û zara kuştibûn. Gava kurdên Ebaxê li ser vê kuştinê bihistin, çûne ser Kêvêrî-şamyânê û hêriş birin ser Diro, ew birîndar kirin û ew mecbûr bû bi çetê xweva şûnda vegere.

Ji gundê ku em tê hêwiribûn, min dusid sîyarên xwe şande Kara-eynê, tevî sedê dinê jî ez rêketim çûm Kilîse-kêndê. Vira Elî-Kûlî-xan di nava axavtina xweda ser şûnda vegera me mira bi qerf xeberda. Min bersiva wî da, got, wekî namûse ji wî kesîra yêk şêrdane, cudayî tune ew ser dikeve, yan dide der, lê ne ji wî kesîra, yê ku di mala xweda rûniştaye.

Li Kizil-dîzê min gênerâl Nikolayêv dît û ewî ez tevî sîyara şandime Kara-kêndê. Li wêderê tiştek bi minra qewimî, ku hêjaye ez bîr bînim.

Carekê zapitekî rûs, ku bona çek hatibû Kara-kêndê, tevî tercûmanê xwe hate cem min. Wexta min pêra xeber dida, tercûman tevî xeberdana me bû. Û gava min jêra got, ku heqê wî tune axaftina me bide birinê, ew damança xwe kişand ser min, got ku ew jî zapite ji Gênerâl Ştabê yê artêşa ermeniya. Min merivên xwera got, berî wî bidin, derxin.

Piştî şewra tevî gênerâl Nikolayêv, ji bona paşê ez karibim bigihîjim gênerâl Çernozûbov - serokê dîvîziya¹ Azîrbêcanê, yê ku ser rîya Wanê cî girtibû, ez vegeryam Kara-eynê, navenda karûbarê xwe. Ji vir min Olferyêvra nivîsî û ew ji minra dîsa 50 tivingî, 20.000 gulla û 3000 rûbil dirav şandin. Xên ji wê, çend deynê min hebûn, min wana jî dada û barê xwe hinekî sivik kir.

Di vê navberêda gotin bela bû ser wê, ku piştî vegera min, piraniya kurdên Ebaxê gihîştine turka û xwe amade dikin hêrişî ser Çaldîranê, Sêkmên-avê û Êlêndê bikin, li ku leşkerê rûsa tê tunebûn.

Ji heyderanlya min hine kes li Çaldîranê hîşt, wekî sînor biparêzin û ez tevî merivên xwe yên mayîn, rêketim çûm

¹ *Dîvîziya* - parekî pêkhatina leşkerîyêyî mezin. Hêzên hewayê, reşayê (leşker, tank, top) hemû bi tevayî dibin dîvîziya. Têda polk, birîgad, batalyon cî digirin.

Sêkmên-avê. Vira sîyarên mûkxurya û milla jî gihîştine me û bi vî awayî hêza min bû 600 kes.

Dergê Kara-dêrê cîyê herî giring bû. Parastina wî min sparte Riza-bêy - xizmê rehmaiyê Seyîd-bêy (ew li gundê Mukxurê û Mêlxêmê dima) û bona bihêzbûna wî, min sed sîyarên dinê jî pêra danî, lê ez li gundê Zêvê sekinim, nêzikî rîya ku diçû Êlêndê. Sîyarên xwe yên dinê min şandin gundê Zor-avayê û gundên mayîn.

Piştî ku min kurdên Êlêndê û milla girtin, çimkî ew di navbera me û turkada dudilî bûn, min qayîlya wana stand, ku di bin gura meda bimînin.

Deng û besên ku min ji gênêralara û konsûlara dişandin yên herî rast bûn.

Ji ber ku bona xaykirina sîyarên xwe, min ji dewletê tu tişt nedistand, min kontrîbütsiya¹ danî ser herêmên ku di bin destê minda bûn, wekî karibim merivên xwe xay bikim.

Gava gênêral Nazarbêkov qeza Serayê girte bin destê xwe, mal-milkê pênc serleşkerên firqeyên hemîdiyê: Serdar-bêk, Necîd-axa, Osman-axa, Huseyîn-beg û Ezîz Cangîr-axa, ketibûn bin destê rûsa. Wana Îsmayîl-axa kurê Osman-axa bi namekê şandin bal min. Namêda wana ser nêta dilê xwe, ku dixwazin bên xwe bidine destê me, ez agahdar dikirim. Daxwaza wana min gîhande konsûlê Makuyê.

Hema ku fermandara bi nivîsar sozê bêqezayabûnê dan û gotin, ku wê piştovaniya wana bikin, ewana hatin cem gênêral Nazarbêkov, ji wir jî wana şandin Xanîkê, cem gênêral Çêrnözûbov.

Ser xwe jî bêjim, min karê xwe li Çaldiranê, Sêkmên-avê û Êlêndê rêk û pêk kir û ez çûme Xoyê. Min bi xwera kurê Osman-axa hilda û em li Xoyê çûne konsûlxana rûsa, cem hêja Kîrsanov. Gênêral Afrosîmov besa hatina me gîhande gênêral Çêrnözûbov û wî emir kir ez yekser herim cem wî.

Gênêral min gelem rind qebûl kir. Piştî ku bi minra şêwri, raya xwe da, wan pênc serokên kurda vegeftin Serayê, bi şertekî, wekî sîyarên wana çekê xwe daynin.

¹ *Kontribûsiya* (ji gotina latînî „*contributio*“) - bacê ku piştî şêr dewletên serketî ji dewletên şkestî distînin.

Berî ewana rêkevin Seedet-bêy bihîst, ku pismamê wî li gundê Xêspîstanê bi destê ermenîya hatye kuştin. Û ji ber ku ermenî çend kuştinê dinê jî kiribûn, ev pênc serokleşker şikyata xwe ber min kirin, gotin, ku rewşa ha angorî sozên dane wane demayê.

Kurdên-êzdî dinê xwe bermedane û hê 14 sedsalîya berê dema [kurd] ketine bin destê ereba, wana musulmantî qebûl nekiryê.

Gênêral Çêrnözûbov û kolonêlê ştaba sereke Andrêyêvskîy hêja dîtî, ku sîyarên min ji kîsê xezna dewletê bîn xaykirin. Ewana biryar girtin min bişînin Tilbîsê û bi xwera jî namekê bibim. Lê ji ber şabûna zêde min bi destê xwe şuxulê xwe xirab kir. Dewsa ez yekser gotina gênêral bi cî bînim û feyda wê deqê, gava kurd hê ber rehma hukumeta rûsada bûn, bigrim bermedim, min gênêralra pêşnîyar kir, ku ez pêşyê herim Sêkmên-avê, li wê bighîjim sîyarên xwe û ser rîya Êlêndê her pênc serleşkerên kurda bînim rayê, tevî wana herim bigihîjin gênêral Nazarbêkov û em tevayî bavêjin ser Wanê.

Pêşnîyara min xwaşî gênêral hat. Bona xercê xwe min ji gênêral 5000 rûblî dirav bi du para stand. Ji Xanîkê heta Dîlmanê ez tevî gênêral çûm. Li wêderê em ji hev qetyan û ez çûme Zêvê.

Gênêral du roj wext da min, bona ez sîyarê xwe bicivînim ser hev. Lê ji ber ku min ew amade dîtî, ew ser hev bûn, rojtira dinê tevî 570 sîyara û 200 peyava, piranîya wana bi çek-sîlehê xweva, yê sîstêma nû bûn, em ji cîyê xwe livyan.

Me biryar girt di nava du rojada bi berpala çîyayê Êlêndêva, ya ku bona rêçûnê gelekî çetin bû û bi berfê hatibû girtinê, hilkişin, herin bighîjin Sêkmanîsê, gundê Osman-axa û wêderê, angorî biryara girtî, bighîjin wan pênc serleşkera.

Em nava çar sehetada bê rewastan rê çûn, gihîştin gundê Qizil-êgîlê. Me li wêderê du zîlamê xwe dîtî, yê ji Serayê hatibûn, wekî me agahdar bikin, ku gênêral Nazarbêkov vekîşyaye çûye Kotûrê û wekî gundê Sêkmanîsê û rîya emê tê biçûna, bi hêzên turkaye mezinva hatye girtinê.

Gava rastbûna van gotina me ji xwera îzbat kir, em neçar şûnda vegeryan Zêwê.

Ji Zêwê min ji gêneral Çernozûbovra her tişt, çi qewimî bû, nivîsî û jêra pêşniyar kir, ku ez tevî hêza xwe bi rîya Rîxalê, deşta Kotûrê bibirim, herim bighîjim gêneral Nazarbêkov.

Lê belê min ferman stand, ez li cîyê xweda rawestim û cîwarê em tédane biparêzin, çimkî ji mera bes hatibû wekî 600 leşkerên turkaye nîzamê, tevî kurdên hemîdiyê hatine gundê Axorîkê, lê pareke dinê jî çûye Êlêndê û nêta wana heye hêrişî ser me bikin.

Ez hêja dibînim, her cara, gava cî tê, ser wan nekokya, yên di navbera me û leşkerên rûsada diqewimîn, bêjim.

Wek mînak bêjim. Sedeka kozaka ji Xoyê şandibûn Sêkmên-avê, wekî cîyê dijminê ku di Êlêndê û Axorîkêda bû hînbe. Gava ewana hatin Axorîkê, gundê ku 15 vêrsta ji Zêwê dûr bû, pêhesyan ku qefleke kurda ji 600 merivî li pêşîya wana kampa xwe danîye. Kozaka ji ber ku nizanbûn ew emin, hevgirê wanin, tirûş nekiribûn pêşda herin û paşda ziviribûn. Ser rê, karwana ku min ji bona xurekê şandibû Xoyê, rastî wana hatibû û karwan dabûn rawastandinê.

Besa vê kirinê tevlihevîke mezin nava kurdada pêşda anî û bi çetnayîke mezin min wana rehet kir. Ji serokê sedekêra min namekê bi şirovekirin nivîsî. Lê ji ber ku min nama xwe bi firansî dinivîsîn û min nikaribû bi rûsî jêra şirovekira, ancax yekî ji hogirên min, porûçîk¹ Krîm Şamxal tercûmanîyê ji mera kir û herdu qeflê leşkerên me gihandine hev.

Li wê demê ba û berfê rê dane girtinê. Lê belê gêneral Çernozûbov bi nivîsar ji min xwast, ez bi rîya Kara-dêrê herim, hêrişî ser turka bikim, wekî ji gêneral Nazarbêkovra dem hebe hêzên xwe li Kotûrê bide hev. Bona vê armancê kozak jî pêdivêt tevî me bûyana. Ji bona vê, rojtira dinê ez tevî hemû merivên xwe û xorûnjî² Romantsêv tevî 30 kozaka, me berê xwe da Kara-dêrê. Xorûnjîkî dinê, yê ko tevî kozakên xwe çû ser Êlêndê, şûnda vegerya û got, wekî berfê rîya çiyê girtye. Xorûnjî Romantsêv ku tevî pêşenga min diçû, tevî hine

¹ *Porûçîk* (ji gotina polonî „*porucznik*“) - çîna leşkerîyêye. Ji sedsalya XVII peyda bûye. Di hêzê rûsada beremberî binzapite.

² *Xorûnjî* - gotineke polonîye. Di destpêkêda mena wî alabîr (beyreqdar) bûye, lê paşwextiyê di hêzên kozakada bûye navê zapitê herî bilind.

ermenîyên mihacir vegerya û wî jî got ku îmkanyet nemaye rê berdewam bikin, ji ber ku berfê dide heta sîngê hespa.

Ser bingeha raportên van herdu xorûnîya min ji gêneral Çernozûbovra namek şand û em zivirîn ser Zêvê.

Ser hîvîkirina min, gêneral Çernozûbov 30 000 gulla ji minra şandin. Çend roja şûnda min namek ji gêneral stand û yeke dinê jî ji hêja Kîrsanov stand. Herdu jî gazî min dikirin ez yekser herim Xoyê.

Di heman êvarêda ez çûme Xoyê û ji komêdant pê hesyam, ku ferman hatye, hemû hêz herin Cûlfayê.

Çend roja berê, berî çûyîna kolonêl Nalgîyêve pêşin ser Başkalê, kurd ne ku tenê zîyan negihandibûn ermenîya, lê belê hê wana ji hêrişê çeteyên turka, yên dixwestin li nava mîlet talanê û kuştinê çêkirana, parastine.

Piştî ku Başkale hatibû girtinê, ermenî, çend malên [kurda] talan kiribûn û kuştin çêkiribûn. Lê îjar gava turk bajar girtin bin destê xwe, kurd bi kuştin û talankirina ermenîya, tola xwe ji wana hildan. Evana ber vê yekê neçar bûn warguhêzî Rûsyayê bin.

Ji aliyê dinêva ermenîyên ku bi rezadilî [bibûn leşker], gava ji Kotûrê derketin, 270 mêr, jin û zarokên kurda kuştin, keçîka bi xwera birin, gund şewitandin, pez û dewarê wana talan kirin. Hûrgilî ser vê kuştarê mîr (knyaz - C.C.) Garabxadzê, parûçîk Îvanov (ji hêza peya ya pêncê), kapîtan Platonov (ji hêza 8-a) û merivên mayîn, yên ku van hemû tiştên bi çavê xwe dîtibûn, gihandine min.

Carekê, dema merivên min nobê girtibûn, min agahdar kirin, ku ermenîyên bi rezadilî çûbûn meydana şêr, xwastine hespê me birevînin. Yekser li ser vê min gêneral Çernozûbov agahdar kir û jê hîvî kir, wekî rîya van nekokya bide birînê.

Berbangarajî dinê du ermenî yên rezadilîya xwe hatibûn şêr hespekî me revandin. Du merivên min [ji sê kesan], ku nobê girtibûn, dane pey wana, lê yê sisya ber hespa ma. Ber bazarê herdu alî gulle ser hev berdand. Li vê navêda ermenîyên bi rezadilî hatibûn şêr û leşkerên rûsa piştî ermenîya girtin, yekî ji nobegirên min bi navê Elo kuştin. Lê yê dinê, leşker dane pey wî û ew revya berbi xaniyê dibistana kurda, cîyê em lê bûn. Di vê navberêda çar hespê meyê dinê jî, ku li tewlê bûn, bi destê leşkerên bi rezadilî tev li şêr bibûn, hatin dizîn.

Nobegir gava xwe gîhande dibistanê, hewara xwe avîte me, got leşkerê rûsa û ermeniya Elo kuştin û dane pey wî, tèn me gişka bikujin. Hingê pênc hevalê wî bi tiving ber dêrî sekinîn, ku dergê dibistanê biparêzin. Ji herdu alîya gulleberdan destpê bû.

Nasê min kapîtan Platonov, ku bi rota xwe nêzîkî me hêwra xwe girtibû, gava dengê gulleberdanê bihîstibû, bêy zanîna ku ez li dibistanême, ser leşkerên xwe emir kiribû, ku hilkişin ser banê xênî û gulle berî medin. Ji pencera gullebarana xurt ser me destpêbû.

Ji bona ku em xwe ji gulla biparêzin, me xwe sparte dîwarê orta pencera. Min berk ser merîvê xwe hukum kir bersiva gulleberdanê nedin, bi wê gumanê, ku bi vê bédengbûna me wê kela leşkera dayne. Lê belê gulleberdan dewam dikir û çiqas diçû xurt dibû. Piştovanê min, bi navê Salih ji gullê ku cênika wî girtibû, hate kuştin.

Hingê pênc begên kurda ji Serayê, yên ku gênerâl Çernozûbov bi hîvîkirina min dabû ber destê min, tevî min li dibistanê bûn. Yek ji wana Huseyîn-beg ji linga birîndar bû, lê yê dinê, gulle kincê wî qulkiribûn.

Min texmîn kir, ku leşker wê ji ser banê xênî peyayî nav malê bin û rasterast me bikujin. Mira îdî rê û mikan nemabû. Ez çî bikim, xên ji wê ku xwe bispêrim çaranûsê û gullekî nav qafê xweda bistînim, çawa ku Salhê minî feqir stand.

Min mecala dawîyê jî cêriband. Ez nêzîkî pencerê bûm û min dezmalaxwe bir-anî û bi hine xeberava, ku min bi rûsî zanibû, kir wana bidim serwestkirinê, ku em ne neyarin û ez lawa dikim gazî zapîtê xwe bikin.

Gulleberdan dewam dikir, lê gulle min nedigirtin. Leşker çêri min dikirin û dixwastin ku ez derême hewşê. Min xwastina wana kir.

Ewana gava min bi cil û bergê yêwropî dîtî, gulebaranê berdan û em mecbûr kirin çekê xwe daynin. Di wê gavê yekî derê me kuta û min derî vekir. Ew parûçîk Vîtalîs bû, yek ji hogirên min. Ew hema min nas kir, her tişt da sekinandinê.

Bi hîvîya min cinyazê Elo, ku li bazarê hatibû kuştinê, anîn û min gote farisa, wekî cinyazê wî tevî cinyazê Salih veşêrin.

Êvarê ez çûme seredana gênerâl Çernozûbov. Ew berxwe ket bona vê qewmandinê û berk soz da, ku hema em bighîjine

Cûlfayê, wê emir ke, ermenîyên gunehkar darda kin û hespên revandî veşerînin.

Me biryar girt em tevî gênerâl herin Cûlfayê û wan pênc bega jî bi xwera bibin. Lê ev her pênc, jî ber ku ser rîya Kotûrê heta Xoyê hatibûn zêrandinê û qewmandinê li dibistanê jî çavê wana tirsandibû, jî min hîvî kirin, ez wana nebim Rûsyayê. Bawarya wana hebû, heger wana bibin, wê li wêderê bikujin.

Ez fikirîm, belkî karibim ber wana bigerim û bidim bawarkirinê, ku tevî min tirsê wana divê tinebe û ew çî qewimî jî wê bû, ku hev serwextnebibûn. Lê belê, çawa paşê ez li Çaldiranê pêhesyam, ev pênc beg nav xwe biryar girtibûn tevî Hesên-axayê Erûsan, yek jî serokên eşîra milla, min bihêlin û birevin. Lê wana mecala baş jî xwera nedîtibûn pilana xwe bi cî binin.

Simko li wê demê li Xoyê bû û gênerâl destûr da, ku ew malneferê xwe bibe Rûsyayê. Gava ew jî Xoyê derketibû ermenî gulle li ser wî barandibûn.

Piştî bûyarên dibistanê, nava kurdê der-doranê bes gerya, xudêgiravî ez û Simko li Xoyê bi destê ermenîya hatine kuştinê.

Navbera kurdên millî û heydera, yên ku bingeha hêza min bûn, berê dijminatî hebû. Min agahdar kirin, ku di navbera wê demêda, gava ez jî nav wana derketim, ew neyartî careke dinê serî rakirye û jî min tê xwastin, ez zû veşerim, wekî wana levbînim. Tevî gênerâl me sozê danî, ku ez rêkevî herim Sêkmên-avê, heftêkî li wê bimînim û jî wir tevî hêza xwe rêkevî herim Çaldiranê û li Cûlfayê bighîjim gênerâl.

Rojtira dinê gênerâl Xoy cîda hişt û bi şaba xwe rêket çû, ez vegeryam hatim Zêveyê. Ser rîya xwe em rastî gele malbatên ermenîya û asûrya dihatin, yên ku jî Êrmîyê û Salmasê di rewşa xirabda direvyan diçûn berbi Cûlfayê. Li wêderê me gundên farisa dîtin, ku malê wana drûjînnîkê¹ ermenîya agir berdabûn û li nava alava agirê dişewitîn.

¹ *Drûjînnîk* - kesên ku li drûjînayêda cî girtye. *Drûjîna* - koma leşkerane yên ku li dora şervanekî bi navdar dicivin. Li Rûsya berêda drûjînnîk li dora serokêşîrekê yanê jî dora mîrekî (knyaz) dicivyan.

Piştî wê ku em hatin Zêweyê, [ew pênc] serokên hemîdîya ji bûyara tirsyayî, çawa min berî vê gotibû, bêy ku xebera min ji wana hebê, ez hiştim û çûn.

Min parastina gelîyê Kara-dêrê sparte sîyarên rehmetiyê Seyîd-beg. Ewana bin serokatîya merivê wî bûn. Lê ez merivê xweva çûme Kara-eynê.

Pey wê yekê, ku me başûrê Sêkmên-avê û gelîyê Kûrdîkê ji destê xwe berda, me bi giştî rîya ku diçû Xoyê ji destê xwe berda.

Ser rîya xwe em rastî mêr, jin û zaroyên ermenîya dihatin, yên ber kuştara gundê Axorîkê direvyan, ku xwe xilas bikin. Min piştovanîyê li wana kir. Xemxurîya wana kişand: min li ser ga da rûniştandinê û bin parastina sîyarên xwe şande kilîsa Bêbêcîkê.

Bi tirsfirandinê min nehîst kurdên wandera zîyanê bidin ermenîya û xirabîya biçûk jî ji wanara bikin.

Ser vê [kirina min] keşîşên Bêbêcîkê namekî spasdarîyê ji minra şandin û dua li min dikirin. Paşwextiyê min wan namana şandin kapîtanê Gêneral ştabê Zînkêviçra.

Yekê yanvarê sala 1915-a ez ghiştim Kara-eynê û li wêderê min sê têlêgramma şandin: ser komêdantên Xoyê, Makuyê û Tilbîsê, hêja Olferyêvra, ku bighîne destê gêneral Çernozûbov, bi wê hîvîkirinê, ku ez bersiva têlêgramma xwe bistînim. Di wê têlêgrammêda min gêneral ser xwe haydar dikir û jê dipirsî, [ka ez çi bikim?]

Komêdanta nama min negîhandin cî, lê hêja Olferyêv, ji ber ku nama min dereng ghiştîbû destê wî û ew name [minra] bi postê verê kiribû.

Dewsa ku ez bidim pey gêneral Çernozûbov, herim bighîjim wî, cawa biryara me hebû, min çêtir dît herim alîkarya du hezar leşkerên rûsa, yên pêşberî 20 000 neyara berxwe didan û bi mêrane ser Xoyê şer dikirin.

Ji ber ku min ji gêneral ne bersiv û ne jî alîkarî stand û destê minda tişt tunebû, ku xwarina merivên xwe bidim, ez mecbûr bûm plana xwe biterbînim û merivê xwe belakim, bişînim ser gundên xwe û ez jî herim Bazîdê cem gêneral Nikolayêv. Nasê minî kevn ez bi şabûn qebûl kirim.

Dema ez li Pêtrogradê bûm, min ser poêmeke kurdî bi navê „Mem û Zîn“ bona wergerandina wî li ser zîmanê rûsî

xeberdabû. Li ser gora xudanê wê nivîsarê, hilbestvanê gelêrî yê bi navûdeng şêx Ehmedê Xanî li Bazîdê kumeytek çêkiribûn.

Şayîr [Ehmedê Xanî li nava kurda] buhurtî tê hesabkirinê û hilbestên wî bi filosofiyê û bedewetiyê dagirtîne. Wan hilbestana çawa stranê ziyaretî distirên. Ew kumeyt hilşandine û kerpîçên wî, ku pê hatibû avakirin, birine ji bona çêkirina bixêriyên nanpetinê. Him gora wî, him ji gorên merivên dorûberê û mizgevt bêrûmetkirine û hilşandine.

Çend gundên kurda li ser buxdana ermenîya, bi gullê topa hilşya bûn. Divê em rastîyê bêjin, wekî kurdên celalî, yên nivbeyanî û şerkarin û di şkevtada xwe vedişartin, ji çiyayê Araratê gulle berdidan ser leşkerên rûsa. Û her cara, gava li ber tercûmanên ermenîya, yên ku li bal zavitên rûsa kar dikirin, rê vedibû, gunehbarîya van kirina davîtin ser stuyê kurden reben, gundîyên ku qet gunehê wana tê tunebû û bi giştî di bin bandûra leşkerê [rûsada] bûn.

Piranîya zavitên rûsa ermenî ji kurda zêdetir dinirxandin. Ji ber şirovekirinên vir û derew, ewana [rûsa -C.C.] pir caran, bê hemdî xwe, himberî kurda neheq derdiketin. Ji ber wê ji min timê ji gênêralara digot, wekî bona peywandîyê tevî kurda, ewana tercumanên xwe divêt ji nava kurdên sunnî, ji Yêrevanê û Qersê bibjêrin. Raste ewana pêşniyara min qebûl dikirin, lê tucara di karê xweda bi cî nedanîn.

Heger ewana guhdariya xwe bidana ser wê, ku di navbera kurda û gurcada hevhişkirin hebû, bes bû ku tercûmanê xwe ji nava wana herdua bibjartana kesên ku zimane turkî zanibûn.

Ji Bazîdê min berê xwe da Îgdirê û çûm rastî serokê korpûsê hatim. Em tevayî çûne civinê û li wêderê ewî ez tevî zavitên xwe dam naskirin. Li wêderê ez rastî Tirûxîn û kolonêl Tomîlov hatim, yên ji min ser kurda dipirsîn.

Dema ezê ji Îgdirê derketama, serokê korpûsê ji min hîvî kir ez pey vegeza xwe ji Tilbîsê seredana wî bikim. Ez rêketim çûme Cûlfayê. Gava ezê ji bajêr derketama rastî Çêrnözûbov hatim. Ew li şerê binya Sofyanê serokleşkerê artêşê bû.

Berî êvarê, piştî ku leşkerê neyar 2/3 jê hate kuştin û yên mayîn çek-silehê xwe, top û xurekê xwe hiştin û xwe berdan revê, em daketin Sofyanê.

Rojtira dinê em bê berxwedana dijmin daketne nav Tewrêzê.

Du roja şûnda gënêral Çernozûbov 5000 rûblîyên ku Olferyêv ji minra şandibû, da destê min û ferman da, ez hema karê xwe li Tilbîsê xilas bikim, vegerim bême cem wî.

Li Tilbîsê bi alîkarya hêja Stolisîn ez rastî gënêral Yûdênîç hatim - serokleşkerê cêşa Kavkasê. Di vê rasthatinêda ser min bar hate danîn, ku ez herim xwe bighînim Botanê, bighîjim malbata xwe û bi piştgirya alîkirên xwe hêrişî ser bajarê Bitlîsê bikim.

Hemû çî ku ji minra lazim bû ji bona ew plan bi cî be, min jêra şirovekir. Pêra jî min got, ku ew pilan ez nikarim berî du meha, yanî berî nîveka aprêlê bi cî binim, ji ber ku berfê hemû rê nixamtibû. Em hatin ser biryarekê, wekî emê paşê li ser vê [pilanê] xeberdin. Lê naka ew pilana min divêt binivîsyana û bi destê kapîtan Kolontayêvskî, wek barê wî, raberî ştabê bikirana.

Min ji wana xwast, ku berî pêş, xwaykirina 500 sîyarê min û cillêkirina wana ser kîsê dewletê be. Bona aminbûnê, heger mecal hebûya, 1000 leşkerên peya jî ji kurda, bi van şerta bihatana xaykirinê. Xên ji vê, kêmekê du top û du reşasa û çend zapitên rûsa jî pêra [bidana destê min]. Bi van hêza divêt ez bi rîya Hekkarîyê biçûma Botanê, gel rakira û roavayê wîlayeta Mûsilê: senceqên Mêrdînê, Sêrtê û Bitlîsê bikira bin destê xwe û ji wir bajota ser Dêrsimê, bi wê hesabê, ku neyar biketa orta me û hêzên rûsa.

Piştî ku [andamên] ştabê nasya xwe dan pêşnîyarên min, berî pêş zêde bawariya wana li ser gotinên min nehat, ya duda daxwazên min zêde mezin hatin dîtîn û mijar kirin, ku her zapitekî rûsa, heger ew hemû çî min ji wana dixwast, bîstanda, dikaribû xwe bi tenê jî vê xizmetê bikira û ji ber vê jî, hatin ser wê bawariyê, ku ez qet kêrî wana nayê.

Bi vî awayî, daxwaza gënêral Çernozûbov himberî min ma bê guhastin û ez jî di hindava xweda ketim rewşekî usa, ku min nikaribû bikira wê, çî min berî hingê dikir.

Lê belê, bi saya bawarya Yûdênîç, ku ser min hebû, bona xaykirina 50 sîyara ji piştgîrên min, ji minra 3000 rûblî mehane berdand û ez şandim cem gënêral Çernozûbov.

Bi daxava, bi 50 sîyara min nikaribû zêde tişt bikira û min tirûş nedikir ez herim cem Çernozûbov. Ji bona ku gotina gënêral Yûdênîç erdê nekeve û gava min ferman ji gënêral

Çernozûbov stand çiqas dikarim zû herim bighîjim wî, min biryara xwe girt rêkevîm.

Li Tilbisê bi 3000 rûblîya min ji serokên kurdara dîyarî kirîn, gava ewana lazimî me bihatana û ez çûme Îgdirê, wekî rastî gêneral Oganovskî bêm, wek wî xwastibû, lê ew çûbû Tewrêzê. Min nasîya xwe da tevî adyûtantê¹ wî - kapîtan Ozol û hêja Şçêrbîn.

Raste, ewana alîgirê wê fikrê bûn, ku hêz ji ermenîya ava bikin, lê pêşnîyara min, ku feyda ji kurda jî bigrin, qebûl kirin.

Ji Îgdirê ez çûme Cûlfayê û li wêderê him rastî gêneral Oganovskî hatim (ew îdî ji Tewrêzê şûnda vegerya bû) û him gêneral Çernozûbov hatim, ew jî ji Xoyê hatibû.

Çernozûbov ferman da ez herim Xoyê û li wêderê hîvîya wî bisekinim. Min gotina wî kir. Gava ez hatim Xoyê, ecêbeke mezin pê hesyam, ku Riza-bêy û sedûpêncî sîyarên wî hatine girtin, çek ji destê wana girtine û hîvyêne, wekî wana wek hêsîrên ku di nav şêrda hatine girtin, bişînin Cûlfayê.

Hêjaye ez bîr bînim, wekî sîyarê Seyîd-bêyê rehmetî, heta vê hingê jî bi aminaya mezin xizmeta xwe ber me dikirin. Ev merivên reben ji aliyê kozakên Sîbîrê li Makuyê bê guneh hatibûn girtin, her tenê bona wê yekê, kû çek li destê wanada hebûye û ku piştî lêgerîne li malê wanada 30 tivingê dinê jî dîtine, ji wan 150 tivinga, ku min ji hêja Olferyêv standibûn. Ser van hemû bûyara kapîtan Zînkêviç - ji Gêneral Ştabê, haşpê heye.

Hema gêneral Çernozûbov gihîşte cî, destxweda wan kurda azad berdan, lê neferên malên wana çavtirsayî revîbûn Turkyayê. Min zanibû, wekî ewana jî wê bidin pey jin û zarê xwe, lema jî tivingên wana min ji destê wana girt û hîşt azad herin.

Ez rast bûm. Wana usa jî kir, tevî hevalên xwe, yên li gundada ber rêdergê Kara-dêrê diman, çûn.

Ev şaşîya nû bi seda sîyarên [kurda], ku xwe pêşkêşî min kiribûn, jêhatî bûn û li şerê Sîndê berçev ketibûn, rêderga Kara-dêrê dijî turka parastibûn, ji piştta min rakir.

¹Adyûtant (ji gotina almanî „Adjutant“) - zapitê ku li ber destê serokleşkerekêye ji bona xizmeta wî û bi cî anîna daxwazên wî.

Gênêral Çernozûbov û kapîtan Zînkêvîç qayîlya xwe dan, ku ez vegerim Sêkmên-avê û piştî ku berf bihele û hêzên rûsa bavêjin ser Wanê, ez alikarya wana bikim. Û rastî jî, ev tiştê here baş bû, çik min dikaribû bikira. Lê hema diravê ku mira kivşkiribûn, têrê nedikir bona xaykirina wan sîyara, yên wê vegeryana cem min. Ji ber vê jî em tevî gênêral pev ketin, wekî herim Dîlmanê û li herêmên Salmasê û Ûrmîyê kar bikim.

Di vê navêda navbera min û vîtsê-konsûl hêja Vvêdênskî pevçûnek çê bû, ku zirarekî mezin da kara min û kel û bîna min [kêm kir].

Carekê merivên Heyder-xan - dewlemendê Xoyê, sîyarekî min girtin û hespê wî, çekê wî jî destê wî girtin.

Ji ber ku rismî ez bin bandûra piştovaniya Rûsyayêda bûm, min hêja Vvêdênskîra got, sîyarê min li artêşene û çekê me milkê dewleta rûsaye, kirinê wa ku farisek kirye, nerewa bûye û divê bi rismî bihata gunehkarkirinê. Ji ber vê jî min xwast ew çik jî destê me girtibûn vegefnin. Ser vê bûyarê du roja berî vegera min li Dîlmanê, pevçûneke tûj navbera min û hêja Vvêdênskî çê bû. Ewî tirs firande min, wekî wê ser min Cigirêra şikyata xwe bike. Min jêra got, ku di kirinê xweda azade û çî dixwaze bira bike. Lê min jî aliyê xwe ser van hemûya jî gênêral Çernozûbovra şirovekir û paşê ez çûme Dîlmanê. Dema ez li wêderê bûm hêja Vvêdênskî du cara hate vira û çawa ji minra gotin, guh dida ser buxdana û digîhande seroka.

Ez rastî bêjim, di jîyana minda cara pêşin bû, ku min karmendek didit, yêk jî bona ku kela hêrsa xwe dayne, peya bibû heya ser dereca buxdana.

Hingê serokleşkerê turka Xelîl-bêy bi leşkerê xweva hat û şerekî xurt çê kir. Îdî min nikaribû gorî pilana xwe kar bikira û ez vegeryam Xoyê.

Çend roja şûnda gênêral Çernozûbov têlêgramek jî ştabê stand, ku yekser min bişîne Tilfbîsê. Ewî gazî min kir, bir cem xwe û got, bawarîya wî heye ku wê barekî hê giring bidine ser milê min û pêra jî xemgînya xwe da xuyakirinê ku ez diçim. Daxwaza wî bû, ku em zûtirekê cardin hev bibînin.

Ev yek nişan dida, wekî ewî şik nedibir, ka pêşyêda çî hîvya min bû.

Piştî tèlegramma nû ku fermana gazîkirinê dubarî dikir, ez destxweda çûme Cûlfayê. Du cendirme min birine oda gumrukê, li çemedana min nihêrîn, berikê min vala kirin û hemû çi têda hebû ji min standin. Piştî wê, di rewşekîda, ku ji minra çetine ser wê binivîsim, ez birim cem binkolonêl Ştraubê - cem serokê hêzên cendirma, yêk bi êkîpaj hîvya min sekinîbû.

Kolonêlê ku ser derbazbûna min Cûlfayêva haşpê hebû, min gazî êkîpaja xwe kir û bi rêberya cendirma bir kansêlariya komêdantê cî, cem binkolonêl Bîkov. Li wêderê dîsa ser min nihêrîn. Ji wêderê min birin odekî cuda û girtin. Ber min leşker danîn, bi tivingên xîştik (singu – C.C.) li ser. Dema girtinê bi mira gelekî bi hurmet bû komêdant hêja Bîkov û kozakên wî. Wana tirê ez-paşame û di nava şêrda hêsîr girtine. Ji ber vê jî, wekî ez ber xwe nekevim, gotinê wana bi mira dilovanî bû.

Di heman demêda merivên min, ku li Xoyê mabûn, hatin girtinê û wana jî şandin Cûlfayê û mecbûr kirin wek dilên leşkerî bixevitin.

Min li Xoyê 48 tiving û 15000 gulle hiştibûn, wê jî ji destê min girtin. Hespên sîyarên min birin kirin extirme. Ev hemû li dawya aprêlê qewimî, gava şerê hêle ser rîya Wanê diçû. Fikra ku ez hatime girtin di dema ku min temamyê zivistanê gumana xwe li ser wê danîbû, wekî tevî leşkerên rûsa hêrişî ser Wanê bikim, min gumanbirî kirin.

Pênc roja şûnda pey girtinê, bi rêberya du cendirma min birne Tilbîsê. Li sekna trêna Tilbîsê min birin kirne oda polîsa, paşê birine xanîyê cendirma ya karkirinê û wêderê prîstav ji min pirsyara kir.

Çend sheheta şûnda kapîtan Îvanov ji minra got, ku ez şaşî hatime girtinê û ku ez bi fermana gênerâl Yûdênîç azame. Min xatirê xwe ji cendirmê xwe xwast û min birin li otêla Orfîyent cîwar kirin.

Çar roja şûnda kapîtan Kolontayêvski fermana gênerâl ji minra belû kir, ez herim Milazgirê cem gênerâl Abasiyêv.

Bi rêberîya zapitekî min Tilbîs di cîda hişt û ez hatim Êçmîyadzînê. Li wêderê min kapîtan Sêlêznyov dît, ku li hîvya min sekinîbû. Ew bi otomobîlê ez birim heya Îgdîrê.

Berî ez ji Tilbîsê derêm, min xwast ku merivên min, yên hatibûn girtin û hespê wana û çekê wana bînin Bazîdê. Ji ber

ku bê wana min nikaribû rîya xwe berdewam bikira, kapîtan Sêlêznyov daxwaza min ji Îgdirê careke din wekiland û em çûne Qerekilîsê. Li wêderê em pêhesyan, ku leşkerên rûsa Wan girtine destê xwe.

Besa nû rîya me da guhastinê.

Careke dinê em vegeryan Îgdirê. Vira kapîtan Sêlêznyov ez di cîda hîştîm û çû Qersê. Ez sê heftêya bi hîvya fermana nû mame Îgdirê.

Min dît xeber naşînin, berê xwe da hêja Şçêrbîn, bi hîvîkirin, ku ewî ji gênerâl Oganovskî destûr bistîne, ez vegerim Tilbîsê.

Destûra min dan û ez çûm [Tilbîsê]. Li Alêksandropolê¹ ez rastî kapîtan Zînkêviç hatim, ku diçû Qersê. Min rewşa karê xwe jêra gilî kir û em tevayî çûne Qersê. Li wêderê karê xwe serhevda anî û em çûne Îgdirê.

Gava ez gihîştîme Îgdirê, gênerâl Oganovskî ser min emir kir, ez herim Wanê û ji wêderê Botanê.

Li Wanê minê hertenê 5000 rûblîya bîstanda û ne çek û ne sîleha. Ji minra çetin bû bê piştovanîya bihêz berpirsyarîke haye giring hildim ser milê xwe. Lê ji ber ku ewana, min didan bawarkirin, ku zûtirekê wê Bitlîs bikeve bin destê rûsa û ji wêderê hêzên leşkerî wê bimeşin ser Sêrtê - bajarekî Botanêye giring, dudilya min rabû û 6-ê îyûnê min Îgdir hîşt û ez çûm.

Ev gişk, ji roja ku ez zûbizû ji Tilbîsê derketibûm, mehekê dagirt. Bi vî hawayî meheke tam - ji demê giring, min di navbera rêvaçûna bêfeydeda unda kir.

Hatim Şaxtaxtî û li wê ez rastî hêja Olfêryêv hatim û em tevayî çûne Makuyê. Wek cara, ev konsûl her tişt kir, wekî kêrî min bê û hema roja dinê ez hatim Kara-eynê. Vira nava pênc rojada min 500 sîyar û 200 peya civandin dora xwe. Ji van [hevsidî] her tenê tivingê sêsidî hebûn. Bi wê hîvîyê, ku tivingên ji destê turka girtine û ji kîlerên Wanê derxistine,

¹ *Alêksandropol* (navê berê *Kumayrî*, bi kurdî *Gumrî*, di dema sovêtê *Lênînanan*. Naka navê wî dîsa kirine *Kumayrî*.) - bajareke li Komara Ermenistanê. Di dema fermandarîya sarda navê wî Alêksandropol bû û bona parastina sînorê Rûsyayê li Kavkasê bîngeheke leşkerîyêye giring bû.

minra nana nakin, min sîyarê xwe yên dixwastin ber xizmeta minda bin, berneda herin.

Ji ber ku 48 tivingên ji destê min girtibûn venegerandibûn, parêzgarên min mabûn bê çek. Ev yek qedrê min ber çavê kurda gelekî davît. Xên ji vê, di nava kurdada edetek heye, hesp, çekekî rind, yanê ji tişteki dinê diyarî wî kesî dikin, yêk berbçav dikeve. Seva vê jî divêt ber destê min hine tiving hebûya, bona ku hema lazim baya min bida wana. Lê ez nek tenê bê wê mabûm, hela ez mecbûr bûm emir kim ser merivên xwe, wekî heta em dighîjine Wanê, ewana bona xwarinê wxewwe çara serê xwe bibînin.

Donzdê iyûnê min tevî 700 merivên xwe Kara-eynê cîda hîşt û em rêketin çûn.

Li gundê Nûşarê 30 kozakên, ku gêneral Nîkolayêv şandibû, gihîştine me. Di gundê Çübûklûyêda ez rastî Cangîr-axayê êzdî hatim. Ew yek ji wan pênc serokên hemîdiyê bû, ku ji Sêkmên-avê revîbûn. Bi fermana gêneral Çernozûbôv û Nazarbêkov van kesa, hema li ku min bidîta, divêt cîbicî bikušta. Angorî vê biryarê min ferman da vana bigrin. Bi xwera min bir Wanê û da destê hukumdarên leşkeriyê.

Ji gundê Çübûklûyê em livyan berbi gundê Molla-Hesenê. Pêşîya meda çîya bûn. Li wêderê 2000 malbatên kurda hêwirîbûn, yên ku ji gundên xwe revîbûn. Gava wana besa hatina min bihîstin, sedek ji wana hate cem min û got, ku gêneral Trûxîn gava li wandera bûye, kaxazek daye destê wana, ku ewana bêqezya bin û tu kes hêrişî ser wana neke. Piştî vê wana çek-sîlehê xwe danîne.

Lê belê, pey çûyîna gêneral, ermenî hêriş birine ser wana û ewana mecbûr bûne birevin. 27 jin û qîzên ji malbatên bi nav, piştî ku namûsa wana xirab kirine, xwe avitine gêlî û xwe kuştine.

Di nava vê sedekêda xizmê Êyûbxan-bêk, birayê Seyîd-beg jî hebûne. Gundê Mëndanê ye wana bû. Ermeniyê vî gundî hêrişî ser mala Êyûbxan-bêk kirine, jinê wana birine, mêr û xulam kuştine, hemû mal-mîlkê wana ji destê wana girtine.

Ji Molla-Hesenê ez hatim Wanê û rastî gêneral Nîkolayêv hatim.

Berî ku rûs Wan bigirta, hine wext berî wê, dewleta turka dest pê kiribû pey ermenîya ketibû. Kurdên cî gihîştibûn turka

û tevî talanê û kuştara sosret bibûn. Bajarên Erdîşê û Arçakê gelek zîyan dîtin. Li Wanê ermenî serîrakerin û di navbera wana û turkada şer destpêbû û heta bîst roja dewam kir. Her tenê pey hatina hêzên rûsaya leşkeriyê turk bajar terikandin û jê derketin. Îjar dora ermenîya hat malê musulmana talan kin û bişewitînin.

Hingê rûsa welîyê Wanê yekî ji serokên daşnaksûtyûn Aram-paşa kivşkirin û ew dewleta ermenîyaye wedelû di nava wê herêmêda damezirand.

Çaxê ez hatime Wanê, serokê korpûsê emir kir ser min destxweda herime Botan-sû û Xaskêrê. Hêzên (drûjînnîkê) ermenîya hingê Moks û Şatax û bakûrê çemê Şataxê, heta bê bighîje gundê ermenîya Armşatê girtibûn bin destê xwe. Lê başûrê gundê Şataxê di bin hukmê eşîra kurdaye ertoşîda bû.

Ji Wanê ez divêt ji nava Şataxê biçûma gundê Xêşêtê û wêderê eşîra berwarî rakira [himberî turka] û gundê Xaskêr bigirta. Serokê ştabê, merivek ku çawa dijminê kurda hatibû naskirinê, kû li wê demê timê tevî min bû, bi nermî min dida lezkirinê, ku ez angorî fermana ser min heye, pêşda herim.

Lê bona ku ez pêşda herim lazim bû 600 pût ar minra hebûya, hespê me bihatana nalkirinê, 80 terkîyê barkirî, çewal, weris û h.w.d. hebûyana. Min çend cara ji gêneral Nikolayêvra got û ew ferman da ser hineka daxwaza min bi cî bînin. Lê ew kar gelekî bi hêdî dimeşya.

Kîlervanê hêza leşkeryê hêja Hagop bû. Ewî dewsa ku 600 pût nan yekcar bida min, nava heft rojada hindik-hindik da. Usa kir, ku 350 pûta hema li cîda hate xwarinê. Ji ber ku kêmasîya hesin hebû, bona nalê hespâ çêkin, topekî kevn dan destê min. Bi gilîkî bona çûyîna xwe, ez rastî awqas çetîna hatim, ku min nikaribû nefikirya, ku vira nexêrxazî heye. Her tenê ermenîk ji Bakuyê Saroxan-bêkê bi nav û deng, ku tevî gêneral bû, guhdariya wî ser min gelek hebû û ew her tişt dikir çî ji destê wî bihata, wekî alî min bike.

Ji roja ku ez ji Tilbîsê derketibûm heta hingê, tu tişt bona xercê rîya xwe min ne standibû. Vira 5000 rûblîya dane destê min. Ji wan dirava min 1160 rûblîya ber nan da hêja Agop. (Cem min kaxaz-şedefîya wî heye). Meriv hêsa dikare bîne berçava, bona xerclîxa mayîn çî ma destê mida. Min dikir ez wana bidim serwextkirinê, wekî ew dirav têra min nake û min

lava dikir çensid tivingên ku cem wana zêde hebûn, bidin min. Lê bi fermana serokê korpûsê, tiving nedane min, gotin, heger ez di van şertada naxwazim herim, dikarim vegerim Kara-eynê.

Ez ketim di rewşekî çetinda: alîkîva, şerm bû, ku ez şûnda vegerim, aliyê dinêva, ditirsyam bê zimêr rêkevim.

Gênêral Nîkolayêv min agahdar kir, ku çend hezar kurd çûne ser Armşatê û Şataxê û wekî navbera wanada îdî guleberdan destpêbûye. Ew dikir ku ez zû herim û li wêderê rewş bidim guhastinê. Wî ser gotina xwe zêdekir, ku deqe-deqe hîvyêye leşkerên rûsa Bitlîs bigrin.

Heger rastî Bitlîs bigirtana, ew yek pîlanê min gelek sivik dikir, çimkî gava min bavîta ser Sêrtê, rûsa wê piştgîrya min bikrana.

Bi zorekê em ji Wanê derketin û gihîştin Avzînê, li herêma Gorondêştê. Vira ermenîyên cendirma ji mera gilî kirin, ku şêxê vandra piştovaniya ermenîya kirye, nehîştye ermenîya kuştar kin. Çawa şêkirdarî bona vê kirinê, ermenîyê vê herêmê soz dane kurda, piştovaniyê bikin ber rûsa û nehêlin wana bikujin. Ber wana geryane, wekî ji cîyê xwe nerevin. Kurd bawarya xwe li sozê wana anîne û di cîyê xweda mane. Lê gava çeteyên (drûjînnîk - C.C.) ermenîya hatine Gorondêştê, guh nedane lavakirina birayên xwe û kurd kuştine.

Cendirme malek nîşanî me dan, li ku dora 60 cinyaz hebûn, lê li gundê pêşber heta 800-i. Kurdê tevî min daketin wê malê û bi edetê dinê xwe wan terma tesmîlî erdê kirin.

Rojtira dinê em gihîştin Şataxê. Hêja Samûyêl, vîtsê-welîyê dewleta ermenîyaye wedelû derket pêşya me û em birin kansîlarya xwe.

Ser hatina min ermenîyê vî bajarî (li demekê [bajar] milkê kalkê min bû), bi dostanî derketin pêşya min. Lê ewana roj ser roja [bi tirs] hîvyê bûn, ku kurd hêrişî ser wana bikin û bona vê yekê jî ji wanara hêdî-hêdî alîkarî ji Wanê dihat. Ji ber ku texmîn dikirin, ku hêrişker wê ji 6000 zêdetir bin, ji wanara tiving û gulle jî dişandin. Şatax nikaribû ber hêrişa wana bisekinya, ser vê jî milê Waneyî çepê di bin xeterêda bû.

Gênêral Nîkolayêv pê kir ser min û min biryar girt herim pêşya vê lîyîyê û hertişt bikim, ku wan kurda bidim sekinandin. Seva vê divêt ez ji başûrî çemê Şataxê biçûyama

heta Xomanê. Ji ber ku pirayên gundên Cêlkanê û Xêşêtê xirabbibûn, ermenîyê Arşatê, divêt ji mera di wan herdu cîyada mecalê derbazbûnê çêkirana.

Rîya orta Şataxê û Xomarê usa xirabbibû, ku gele hespê me bi barê xweva gilor bûn nav çem û mirin.

Hema ez ghiştim Xomarê min serokê roavayê şêx Hemîd ji Gorondêştê, Evdal-beg ji Xêşêtê, ji başûr: serokê giravya Hecî Memed Emin-axa, serokê eşîrê axlan Elî-axa û serokên mayîn, bangî cem xwe kir. Evana ji minra gotin, ku ermenî nexwastin van pira çêkin, ji ber vê jî ewana pêşniyar li min dikirin, ez bi rîya ser pêpelînga [li ser çîyê], ku di dema kalkê mînda hatibû çêkirin, çîyayê Kato derbaz bim. Ev pêpelîng bi dirêjaya sê vêrsta bû û hawqas xirabbibû, ku binelîyê van cîya her dikaribûn bi solên ji şîrîta bi wan [pêpelînga] hilkişyana, ew jî divêt awqas rêk û pêk bûyana, wekî karibûna bi wan hilkişyana.

Sê roja şûnda em berbi Xomarê çûn û êvarê me hêwra xwe li gundê Şamînîsê girt. Ew di binpîya çîyayê Katoda bû. Çîya orta me û cîyê ku armanca me bû - gundê Xêşêtê bû.

Kurdên alîyê roavayê û eşîra axlan jî, bêy şert û şîrîta qayîl bûn bèn bin bandûra min. Her tenê giravîya ji min xwastin, ez soz bidim, ku fermandarî ser wana bi şertên şerîyetê bibe. Ewana fermandarîya xaçparêza ser xwe qebûl nedikirin.

Ji Şamînîsê heta Cizîrê 12 000 konê koçerên ji Botanê û mihacirên ji wilayeta Wanê vegirtî bûn. Min manîfêstek¹ nivîsî û bi destê şêx Xalid û Evdal-beg şande nava koçerên Botanê û binelîyên herêmên Berwarî /Xaskêrê/ û Dêhê, lê bi destê Elî-axa şande nava eşîrên giravîya û erdxoşîya.

Min di wê manîfêstêda digot: „Kalkê min çawa fermandarê weyî rast bû, ez jî dixwazim li ser we fermandarîyê bikim bi şerîyetê û we jî destê turka xilas bikim, [çimkî] fermandarîya wana dijî şerîyetêye. Hevgirtina min tevî Rûsyayê, ne weke gotina turkaye. Ez welatê xwe qurbanî rûsa nakim. Armanca mine bi alîkarîya rûsa, top û tivingên wana berî zordarê me,

¹ *Manîfêst* (ji gotina latînî „*manifestum*“) - gazîya sîyasî ku têda programa û şertên bingehî yên karkirinê ji gelra tê belûkirinê û xuyakirinê.

dijminê me herdu [welata] - Romîya (ev gotin ji gotina „Rom“ pêşda tê, ji wan kesara divên yên ji Konstantinopolê dertên) bidim.

Ser ermenîya bêjim, em divê ji fermanîya wana dervayî Wanê netirsin. Ser ermenîyên Botanê jî bêjim. Ji wana divê tirs tunebe, ji ber ku ewana di bin bandûra mindanin. Dêmek, çawa şerîyetê dibêje, ez qebûl nakim, ku tu zîyanê bighînin wana. Heger hêriş bibin ser Şataxê, ezê ji Wanê divîzyek û topên rûsa hildim û tevî alîgirên xwe, hêrişkira kafkûnkim, erdê wana ji destê wana bigrim“.

Herweha min ji eşîrên wan herêma xwast, ku ewana ermenîyên, ku destê wanada mane, vegeşînin. Nivîsara xwe min dawî anî bi gotinê, ku sozên almana ser dostanîya tevî musulmana, tev vîre û ne tu tiştekî dinê. Û yektîya serokên musulmana tevî almana dijî şerîyetêye.

Pey vê yekê giravîya û ertxoşîya ji bona merivên min pez şandin û gotin ku ewana, ser gotina min, ji nêta hêrişbirina ser Şataxê, şûnda disekin û ji wan erda dertên, diçin hêwra xwe li Çemî-karê, 120 vêrsta berbi başûr-rohilatê, dûrî ji Şataxê datînin.

Şêx Xalid û Evdal-beg hatin û gotine min: wekî manîfesta min bela kirine û wek bersiv serokên eşîra berwerîya berpirsyarên xwe û 1000 kes şandine Xêşêtê cem min; wekî pêpelîngên çiyayê Kato pîrî-hindikî çêkirine û em dikarin bicêrbînin pê hilkişin; wekî qeymeqamê qeza Xaskêrê û Dêhê, hema besa hatina min bihîstine, bi karmendên xwe revîne, ji Sêrtê çûne.

Wexta em hatin Şamînîsyê, nan cem me qet tunebû. Ji ber ku nêzikî me deşt hebûn û xwayê wana beredayî hîştibûn, min emir kir ser merivên xwe, [bi desta] simila biçîrpînin, bifirkînin û bibirjînin.

Ew nanê hindik jî ku me bi çetînayên mezinva li Xêşêtê peyda kir, min xay kir ji bona nexwaşa. Ji xureka, ku kêmasîya wê ji mera tunebû, ew tenê goştê pêz bû. Belkî xwarina yekcûre bû sebeb, yan jî me tîf ji kampa Wanê bi xwera anî [ez nizanîm], lê hema nexwaşî bi fireyî di nava merivên mida bela bû. Herroj pênc-şeş merivên min dimirîn. Û bi mera ne doktor hebû, ne jî derman hebû.

Gava ez ji şêx Xalid pêhesyam, ku pêpelingên çîyayê Kato rêk û pêkin, min 50 sîyarên xwe şandin, bi çavê xwe bibînin û bawariya wana hebe, rastî em dikarin çîyê derbaz bin yan na? Lê di hindava xweda me xwe hazir kir, hema besa baş bighîje me, em rê kevin.

Nebixêrî du seheta şûnda zapit ji wê pêşengê xeber anî mera, wekî piştî gelek cêribandina, ku hesp bi wan pêpelînga peya bin, ji wanara levnehatiye. Du hesp ketine jêr mirine û ji ber wê jî qet nabe, ku hesp bi barê xweva karibin bi wê rê derbaz bin.

Ji ber ku mecal tunebû çîyê derbaz bin û pira jî li ser [çemê] Cêlkanê tunebû, ez mecbûr bûm vegerim Şataxê û ji vir ber kenara çem, ser destê rastêva herim heta Armşatê û Xêşêtê.

Min şêx Xalid tevî şêxên mayîn şande Xêşêtê û emir kir ser wî li wêderê hîvya me bisekine. Min Evdal-beg bi xwera hilda û berê xwe da Şataxê. Wêderê min ji qeymeqamê dewleta wedelu hîvî kir, ku çî tişt lazimî meye bide me, da ku em karibin rîya xwe biqedînin, herin Armşatê. Qeymeqam tevî zapitên ji çeteyên ermenîya şêwirî û bersiva min da, got, wekî goveka femandariya wî gelekî tengê û ez divê ji Aram-paşa hîvî bikim.

Hingê min Evdal-beg şande Xêşêtê, wekî ji eşîrên Botara bes bibe, ku ezê pey hevtêkê bêm û ewana divê amade bin û min berê xwe da Wanê, çûn.

Li Wanê Mûstefe-beg û xizmê wî ji eşîra heydera ji min lava kirin, ez wana bona hêşabûnê berdim vegerin Kara-eynê. Mena çûyîna wana çî bû? Gelo ji gundya berevkirina xerc bû, yan jî perê wî xilasbibûn, ez nizanîm. Di wê demêda ermenî Bêdro ji gundê Xomanê û kildanî Şêmûn ji cem şêx Xalid vegeryan hatin, bêjin ku eşîrên berwerî û Dêhê hîvîya minin, dixwazin serî hildin û dest bi şerê diji turka bikin û ji min hîvî dikirin, ez çiqas dikarim zû bême Xêşêtê.

Min gumana xwe ji dewleta rûsa, ku wê bi çek-sîleha û tiştê dinêyî lazimva alî min bike, bi temamî birî û berê xwe da gêneral Nikolayêv bona lavakirinekê, ew çek-sîlehên ku ji destê heydera girtibûn bide min, ku ez nava kurdên Botanê bela bikim.

Min jê lava kir bi kîsê min rêkeve here Tilbîsê û yekser 5000 rûblîyê ku min li Banka Krêdîta Hevûduda danîbû, derxe bîne.

Gênêral daxwaza min neşkênand û ji serokê korpûsêra nivîsî wekî bona çûyîne destûra wî bistîne. Ancam ew bû, ku çek-sîlehê me, ku min jê dixwest, di nava ermeniyada belakirin û dirav jî çî kir û nekîr, nikarbû ji [bankê] bikşanda.

Hingê gênêral Nikolayêv xeber gîhande min, ku wî ferman standye ji minra bêje, wekî karê min îdî li nava hêzên rûsada nemaye û ez azame kuda bixazim dikarim herim. Min jêra got ku ezê bi hine merivên xweva herim Botanê. Wê demê rûs ji Milazgirê şûnda vekişyan. Vekişyan usa jî ji Kopê berbi Qaqizmanê.

Di heman çaxêda şorişvanê bi navûdeng, dirûjînnîkê ermenî Lato, bi merivên xweva, nişkêva avîte ser Bêdarê, gundê Berwarî û 27 merivên xweva bi destê kurda hate kuştinê. Kurdan pey ermenîya, ajotin heta Moksê û sê gundê wana jî şewitandin.

Berî ez vegerim Botanê, şemîkê bi rismî hate gotin, wekî leşkerên rûsa [bajarê] Wanê dihêlin û jê dertên. Xelq hema bihîst, ji bajêr banzda, revî.

Hingê min 27 hespê ku ber destê minda mabûn, da malbatên ermenîya û kildanîya yên nas û min xwe gîhande xelqê direvya.

Du heftê şûnda, 3 avgûstê sala 1915 ez hatim Tilbîsê û li vir pêhesyam, ku leşkerên rûsa erdê ku ji destê xwe berdabûn, careke dinê şûnda girtine destê xwe.

[Mora bi dest]

Ebdurrizaq Yêzdanşîr

AVPR Bingeha „Pêrsîdskîy stol-B“ 1912-1914, Deftera N 489, Girêka N 568

Navaroka nava

- Abasîyêv, gênerâl - 53
Afrosîmov, gênerâl - 42
Alêksandir III, qeyserê rûsa li salên 1881-1894 - 22
Andrîyêvskî, kolonêl, karkirê ştaba hêzên rûsa li Kavkasê. Ji sala 1912 li Azîrbêcana Îranêda serokê rêberên (konvoy) konsûlxana - 43
Aram-paşa - 56, 60
Barzan şêx, şêxê Barzan Abdul Salam Barzanî - 31, 33, 37
Bêdro, ermenî ji gundê Xomanê - 60
Bêlyayêv D.D., andamê Komîsyaya sînor kivşkirinê di navbera Îranê û Turkeyayêda. Rêxiravê konsûlxana sereke li Tewrêzê. Xudanê wutarekêye li ser Kurdîstana Îranê: (Binihêre J.S. Mûsaêlyan "Bîbliografîya po kûrdovêdênîyû". Band II, Nr. 1150) - 38
Bedîrxan-bêy, (bêk, mîr) - 11-14, 20, 21
Bîkov, binkolonêl, komêdantê Culfayê - 53
Cangîr-axa Ezîz. serokê eşîra kurdên êzdî. Li salên 20-î dewleta bolşêvîka bê bingeh wî girtin sirgûnî Sibîrê kirin. Li wêderê jî wefat bûye - 42, 55
Cebîr-paşa, weliyê Wanê, komîsarê ji aliyê Turkeyayê li ser sînorê Îranê û Turkeyayê. Paşê bû serokleşker li Wanê - 30
Cewdet-bêy, mutaserîfê Hekkariyê, weli li Wanê, serokê leşkerên Turkeyayê yên rêdîf - 31, 32
Cizîrî şêx Ehmed, hilbestvanê gelê kurda yê klasîk (sedsalyên 16-17) - 9-13
Çarîkov N.V., ji sala 1909 baylozê rûsa li Konstantînopolê - 22
Çêrnözûbov F.F., gênerâl, li dema şerê cihanêyî pêşînda serokê bêlûka Azîrbêcanê. Wûtarek ser kurdên Erdelanê nivîsiye. (Binihêre: J.S. Mûsaêlyan „Bîbliografîya po kûrdovêdênîyû“. Band I, Nr. 415, 1170) - 41-46, 48, 50-52, 55
Çîrkov, ji sala 1913-a vîsê-konsûlê rûsa li Xoyê - 30-32, 34-36
Diro, ermenî, fîdayîyê bi navûdeng, dijî turka û kurda şer kirye - 40, 41

Êyûbxan-beg, kurdekî navdar, birayê Seyîd-bêk - 55
 Ebdul-Ezîz îbn Sulêyman, mîrê Cizîra-Bota - 13
 Ebdul Ezîz, sultanê Turkeyayê li salên 1861-1876 - 12
 Ebdulle mîr, mîrê Cizîra-Bota, bavê Bedirxan-begê - 11
 Ebdul Hemîd II, sultanê Turkeyayê li salên 1876-1909 - 14, 15, 17, 21, 22
 Ebdul Mecîd, sultanê Turkeyayê li salên 1839-1861 - 20
 Ebdurrizaq bêy - 14, 26; -Yêzdanşîr - 21; -Ezîzî -18
 Elî-axa, serokê eşîra axlan - 58
 Elî-bêy, kurdekî heyderanlî - 35
 Elî-Kulî-xan, - 41
 Elo, kurdek ji piştgirên Ebdurrizaq - 45, 46
 Ehmedê Xanî, şayîrê kurdayî bi nav û deng (sedsalya 17-a) - 13, 49
 Evdal-beg, ji Xêşêtê - 58, 59
 Ezîzan, navê malbata mîrên Cizîra-Bota, ji navê mîr Ebdul Ezîz pêk hatye -12, 19
 Ezîz-bêy, kapîtan, zapîtê turka - 36
 Jadovskîy, karkerê baylozxana rûsa li Konstantînopolê - 22
 Îmad-ud-dîn, mîr - 13
 Îsmayîl-axa, kurê Osman-axa - 42
 Îsmayîl Kêtal-bêy, nuênerê ereba - 27
 Îsmayîl Sewfet-bêy - 31
 Îsmayîl şah, şahê Îranê (1502 - 1524) - 13, 19, 35
 Îvanov, kapîtan, karmendê rûsa yê leşkeriyê li Kavkasê - 36, 53
 Îvanov, parûçîk - 45
 Garabxadzê, knyaz - 45
 Golûbînov, konsûlê rûsa li Ûrmîyê (Îran) - 25, 26, 30-32
 Gryaznov F.F., karmendê leşkerî yê rûsa li Kavkasê. Xûdanê wûtarê ser sîyarên hemîdiyê „Kurd û sîyarên kurda“. (Binihêre „Kurdi î kûrds kaya konnîsa“ li kovara „ÎŞKVO“, 1907, Nr.20, r.1-33.) - 22
 Hagop, ermenî - 56
 Hecî Memed Emîn-axa, serokê eşîra giravîya - 58
 Hecî Şuca-xan, faris - 34
 Hemîd şêx, ji Gorondêştê - 58
 Hescn-axayê Erûsî, serokekî eşîra milla - 47
 Heyder-xan, dewlemendek ji Xoyê - 52
 Huseyîn-beg, kurdek, ji serokên hemîdiyê - 42, 46
 Huseyîn-paşa, apê Ebdurrizaq - 22
 Huseyîn-efendî, çerkez, serok-komisarê polisên turka - 31, 32
 Karl, qiralê Rûmînyayê - 12, 20
 Katovîç, kapîtan, ji ştaba sereke ya rûsa - 32
 Kîrsanov, karkerê konsûlxana rûsa li Xoyê - 42, 45
 Klêmm, serokê para Îranê li wezîreta Rûsyayê Karê Der - 32, 33

Kolontayêvskî, kapîtan, zapîtê rûsa - 50, 53
Kolyûbakîn A. M., kolonêl, karmendê leşkerî yê rûsa li Kavkasê, sala 1885 geryaye li Kurdistanê û Turkyayê û li ser karkirina mîssyonêrên amêrikî lêkolînek nivîsiye. (Binihêre J. S. Mûsaêlyan „Bîbliografîya po kûrdovêdênîyû“, SPb, 1996, Nr. Nr.1071, 2089, 8625) - 22
Koxanovskîy D.S. - 22, 23, 27, 28, 34
Kurt-bêg (Kûrdo-beg), serokê eşîra begzada - 24, 25
Lato, ermenî, drûjînnîk - 61
Maksîmov V.A., tercumanê baylozxana rûsa yê pêşin li Konstantînopolê. Li salên 1859-1861, sê sala li Turkyayê zimanê turkî zaravên Karamanîyî û Xûdavêngiyar hînbûye. Salên 60-î yê sedsalya XIX lêktorê Ûnîversîteta Pêtêrbûrgê - 22
Mandêlştam A.N., doktorê mafê navnetewî, 16 sala li baylozxana rûsa ya Konstantînopolê wek wergêrê pêşin kar kirye. Xudanê pirtûka „Dewleta cuwanturka“-ye bi zimanê rûsî - 21
Mehmûdê II, sultanê Turkyayê (1808-1839) - 13
Mîkabêrdzê, karkirê cendrmeyên rûsa li Tilbisê - 28
Mîllêr B. V., visê-konsûlê rûsa li Ûrmîyê, konsûlê sereke li Tewrêzê. Rohlatnasekî sovêtêye bi nav û deng - 26
Mîr-Mih - 30-32
Mîr-Tûman, ji Ovacîkê - 38
Mîrze Sêlman, sêkrêtarê serdar Mûrtûza-Kûlî-xan - 35
Mîşlayêvskî, gênerâl, karmendê Şaba sereke, li Tilbisê - 34
Moltkê H., marêşalê almana - 13
Mûrtûza-Kûlî-xan, serdarê Makuyê - 34-36
Mustefê-beg, kurdekî navdar ji eşîra heydera - 60
Mûnîr-paşa - 16
Muxlîs-paşa - 30
Nalgîyêv, kolanêl, gênerâlê rûsa - 32, 45
Nazarbêkov, gênerâlê rûsa - 42-44, 55
Nêlidov A., baylozê rûsa li Konstantînopolê - 22
Necîb-paşa, kurê Bedirxan-begê mezin, bavê Ebdurrizaq-bêg - 14
Necîb-axa, kurd, serokê hemîdiya - 42
Nîkolayêv, gênerâlê rûsa - 17, 38-41, 48, 55-57, 60, 61
Oganovskî, gênerâlê rûsa - 51, 54, 55
Olfêryêv S. P., konsûlê rûsa li Wanê - 24, 32, 35, 38, 41, 48, 50, 51, 54
Omer-paşa, serokleşkerê hêzên turka, ku li salên 40-î Kurdistan bindest kir. Li şerê Qirîmêda (1853-1856) serokleşkerê turka - 12, 20
Orlov, konsûlê rûsa yê sereke li Tewrêzê - 32, 33, 36-38
Osman-axa, kurd, serokê hemîdiyê - 42, 43

Osman-paşa, kurê Bedirxan-begê, li sala 1878-a serokê serhildana kurda - 22
 Osman-paşa, welîyê Helebê, paşê wezîr, serokleşkerê hêzên turka li dema hîrişî leşkerên turka ser Kurdistanê - 12, 20
 Ozol, kapîtanê leşkerên rûsa - 51
 Pêrsîyanî, cigirê Klêmm li wezîreta Rûsyayê Karê Der - 32
 Pêtêrson - karmendê rûs li Kavkasê - 34
 Pêtros-axa, Pêtros Êlov - 25
 Platonov, kapîtanê leşkerê rûsa - 45, 46
 Ridwan-paşa - 16
 Riza-bêy, xizmê Seyîd-bêy - 42, 51
 Romantsêv, xorûncî - 44
 Rûdolf, karmend, xemxurê Kavkasê - 34
 Salih, kurdek ji piştovanê Ebdurrizaq - 46
 Samûyêl, vîsê-konsûlê dewleta ermenîya - 57
 Saroxan-bêk, ermenî - 56
 Sêlêznyov, kapîtanê leşkerê rûsa - 53
 Seedet-bêy - 42
 Seedulle-bêy, konsûlê turka li Êrmîyê - 25, 26
 Sefewî - navê malbata şahên Îranê - 13
 Selîm I, sultanê Osmanîyê (1512 - 1520) - 13, 19, 35
 Serdar-bêk, kurd, serokê hemîdiyê - 42
 Seyîd-beg (bêy), serokê eşîrekî kurda li Turkyayê - 30, 34-36, 39, 48, 51
 Simko, Îsmayîl-axa - 23, 24, 29, 30, 34, 47
 Stolisîn, karmendê sîyasî li Tilbîsê - 38
 Şamxal Krîm, porûçîk - 44
 Şçêrbîn - 51, 54
 Şêmûn, kildanî - 60
 Şekir-axa, serokê eşîra giravîya - 32
 Şerîf, mîrê Cizîra Bota - 13
 Şerîf-paşa - 27
 Ştraubê, binkolonêl, serokê cendirma li Tilbîsê - 53
 Taha Seyîd, nebîyê Şêx Ubeydulla - 29, 30
 Talaat-bêy, wezîrê Turkyaya yê Karê Hundur, yek ji wan hersê seroka li dewleta cuwanturkada, ku gunehbarê qetla ermenîya bûn - 36
 Tehsîn-bêy, welîyê Wanê - 31, 32
 Trîdênskî, kolonêlê hêzên rûsa - 32
 Trûbêskoy, knyaz - 32
 Trûxîn, zapîte rûsa li dema Şerê cihanêyî pêşin - 49, 55
 Tomîlov, kolonêlê hêzên rûsa - 49
 Xalid şêx - 58-60
 Xelîl-bêy, serokê leşkerê turka - 52

Xeyrêdîn Berazî, kapîtanê hêzên turka - 31, 32
Ubeydulla şêx - 29
Vîtalîs, porûçîk - 46
Voltêr - 18
Voronsov Daşkov, graf, cîgirê qeyser li Kavkasê, gênerâl - 32, 34
Voropyanov, gênerâlê rûsa - 34
Vvêdênskî, visê-konsûlê rûsa li Êrmîyê - 52, 53
Yûdêniç, gênerâlê rûsa, 50, 51, 53
Zélyonîy A.S., gênerâlê rûsa li Kavkasê. Tevî Sîsoyêv xerîta nişteciyên ermenî li Ermenistanê û Kurdistanê amade kirye. (Binihêre J. S. Mûsaêlyan „Bibliyografiya po kûrdovêdênîyû“ Nr. 401) - 22
Zeyn-ud-dîn, mîr - 12
Zînkêvîç, kapîtanê rûsa (paşê gênerâl) li Kavkasê - 48, 51, 52, 54
Zînovyêv Î. A., baylozê rûsa li Konstantînopolê - 21, 32

Navaroka cî-wara

- Afrika - 17, 20
Alêksandropol - 55
Anatolya, bi yûnanî „Anatole“ bi mena „Rohilat“. Di dema osmanîyêda navê wîlayetekê bû di roavayê Asya Biçûkda bi navenda Kyutahya - 12, 20
Ararat, (Agrî, Masîs), çîyakî bilinde, du serê wî hene. Bilindaya serê mezin 5165 mêtreye, ya serê biçûk - 3925 mêtreye. Salê 12 meha serê Araratê bi berfê nixamtye - 49
Arçak - 56
Armşat, gunde - 56-58, 60
Asya - 16
Anglya - 15, 37
Avzîn, gunde - 57
Axorîk, gunde - 44, 48
Azirbêcan - 32, 34, 37, 41
Bagî-Şemal, cîye li Îranê - 26
Baku, bajarekî kevne (ji sedsalya 5-a) li Pişkavkasê, li ser dengiza Qaspyê (Xezerê). Ji sala 1747-a paytexta xantya Bakuyê bûye. Lê ji sala 1806 ketye binbandûra Rûsya Qeyseryê. Naka paytexta Komara Azirbêcanêye, bûye bingehêkî niftê û gazêye giring - 56
Başkale, gunde - 45
Batîm - 15, 37
Bazîd, naka Doxû Bayazîd - 24, 35, 38, 48, 49, 53
Bêbêcîk, gunde - 48
Bêdar, gunde - 61
Bêgrî - 38
Berwarî, herêm - 58; gund - 61
Bitlîs, wîlayet - 11; -sencaq - 19, 50; bajar - 31, -33, 50, 54, 57,
Botan - 11-13, 19, 20, 22, 50, 51, 54, 58-61

Botan-sû, çeme - 56

Bradost - 24

Brazîlya - 22

Cêlkan, çeme - 60

Cêlkan, gunde - 58

Cizîr, bajare - 58; êmîret - 11, 13

Cûlfa, cî-bingehêkî giring ser sînorê Îranê û Rûsyayê li ser rîya trêne û li ser çemê Araksê. Ji sala 1948-a nehîye li Otonomya Naxçivanê - 26, 29, 36, 45, 47, 49, 51, 53

Çaldîran, deşteke fireye li ber gola bi wî navî. Sala 1514-a vira şerekî giran di navbera Turkyaya Osmanîyê û Îranêda pêkhatye - 41, 42, 47

Çarîk-kafe - 29, 34

Çêmî-kar, gunde - 59

Çûbûklû, gunde - 39, 55

Dêh, gunde - 58-60

Dêlêgan, bilindcî - 39

Dêrsim, herêmeke giring û asêye li Kurdistanê. Kurdê Dêrsimê fermandarîya Turkyaya Osmanîyê demekî dirêj ser xwe nas nedikirin û timê serî hildane. Li vê herêmê bi navê Dêrsim bajarek jî heye. Piştî serhildana sala 1937-1938 hukumet navê Dêrsimê guhast kire Tûncêlî. Tûncêlî naka île, administratîv-têrîtoryal yekaneyê - 50

Dengîza Reş - 19

Deşt, herêmeke li Kurdistanê - 24

Dîlman, gunde - 43, 52, 53

Dîyarbekir, wîlayetêkî giringe li Kurdistanê. Çarçova wî di nava sedan salada gele cara hatye guhastin - 11, 19

Êçmîyadzîn, heta sala 1945 jêra di gotin Vaxarşapat. Bajarekî kevne (ji sedsalya 2-a berî Îsa avadan bûye). Paşê bûye navenda dîyaneta ermenîyaye giringtirîn. Ji sala 303 li Êçmîyadzîne kilîse hatine avakirin û hên hene. Papazê mezin - Katolîkos vira rûdinî - 53

Êlênd, gunde - 41-45

Ênbî, gunde li roavayê Îranê - 24

Ebaxe, bajare li rohilat-bakûrê gola Wanê, ber çemê Bergîrî, kela wî heye. Berî Şerê cihanêyî pêşin xelqê Ebaxê 3000 meriv bûn, payê pirê kurd bûn, 37% ermenî - 38-41

Erdîş (Arçêş, Akandz, Arzas, Darzîzî), bajare li bakûr-rohilata gola Wanê. Bajarekî kevne, avadanîya wî ji dema Êrartû destpê dibe - 56.

Erebistan - 19

Erzirûm, wîlayet, bajarekî mezine nêzîkî sînore Rûsyayê û Îranê. Wîlayet li sedsalya 16-a di împêratorya Osmanyêda drûst bûye. Fireya xulya wîlayetê tim hatye guhastin - 11, 24
 Fezzan - 17
 Gorondêşt, gunde li qeza Şataxê. Li sedsalya 20-î têda çar malên kurda hebûne - 57, 58
 Hekkarî - 11, 31, 50
 Îgdir, bajareke biçûke li ser berpala çiyayê Araratê, li ser rîya Bazîd-Qersê, Rewanê (Yêrêvanê), berra çemê Araksê dikşe. Li sala 1829-1832-a têda 700 mal hebûn, lê li destpêka sedsalya 20-î 1000 mal hebûn. Ji sala 1555 heta sala 1828-a Îgdir di bin bandûra Îranêda bû, paşê ket bin destê Rûsyayê û bû qezakî ji wîlayeta Yêrêvanê. Ji sala 1920 bajar ketye bin destê Turkyayê - 49, 51, 53, 54
 Îran - 11-13, 15, 23, 25, 27, 31-33, 36, 37, 40
 Kara-dêrê - 42, 44, 45, 48, 51.
 Kara-eyn - 38, 39, 41, 48, 54, 55, 57, 60
 Kara-kênd - 41
 Kato, çiyaye - 58-60
 Kavkas - 19, 22, 50
 Kêvêrî-şamyan - 40, 41
 Kendava Farisa - 19
 Kizil-dîzê, gunde - 39, 41
 Kop, bajarekî biçûke li Turkyayê - 61
 Kotûr - 23, 24, 29, 30, 43-45, 47
 Konstantînopul, navê Stambûlêyî kevn - 12, 15-23, 26, 28, 30, 31, 36-38, 59
 Krêtê, ade li dengiza Navenda Zemînda, bingehêkî kûltûryêye kevnê bi navê „êgêye“. Krêtê di nava dîrokêda ketye bin bandûra jûnana, roma, bîzansa, ereba. Ji sala 1715 heta sala 1898-a di bin qolê osmanyêda bûye. Ji sala 1913 gihîştye Yûnanistanê - 12, 20
 Kûrdîk, gelî - 48
 Kilîse-kend - 41
 Kurdistan - 11-15, 19, 20, 24, 27, 33, 38
 London - 26
 Maku, bajare li bakûr-roavayê Îranê - 23, 31, 33-35, 38, 40, 42, 48, 51, 54

Mekke - 13
Mêlêxêm, gunde - 42
Mêndan, gunde - 55
Mêrdîn, senceq - 50
Milazgir, bajarekî biçûke li Tûrkyayê - 53, 61
Misir, Yêgîpêt, Qahîre - 13, 14, 25
Moks - 35, 56, 61
Moldavya - 12
Molla-Hesen, gunde - 55
Mûsil, wîlayet - 11, 31, 50
Muxur, gunde - 42
Muxur, navê çîye li Îranê - 33
Navtûlûxî - 36
Nîzar-awa, gunde - 39
Nûşar, gunde - 55
Ovacîk - 38, 40
Pêtrograd, Pêtêrbûrg - 15, 21, 26, 28, 31-33, 36, 37, 48
Parîs - 14, 27
Qaqizman - 61
Qereklîse, navê bajare, naka li komara Ermenistanêye. Ji sala 1935-a navê bajêr kirine Kîrovakan - 54
Qers, bajarekî navdare. Li sedsalya XIX ketye bin destê Rûsyayê. Ji sala 1918 turk car din girtine bin destê xwe. Kela Qersê bîngeheke leşkeryêye asê bûye - 28, 33, 49, 54
Qîrîm, şerê Qîrîmê li salên 1853-1856-a di navbera Rûsyayê û Tûrkyaya Osmanyêda çê bûye - 12, 20
Qizil-êgîl, gunde - 43
Razî, gunde li Kurdîstana Îranê - 24
Rîxal, gunde - 44
Riha (Ûrfa). bajare - 11
Rom - 60
Rûmînya - 12, 20
Rûsya - 15, 16, 18, 21-25, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 45, 47, 52, 58
Salmas - 20, 24, 29, 35, 37, 47, 52
Samsûn - 15
Sêkmên-ava - 41-44, 47, 48, 52, 56
Sêkmanîs, gundê Osman-axaye - 43
Sêrt, senceq - 19, 50; bajar - 54, 57, 59
Sêrxêlyam, gelîye - 29

Sera, qeza - 42; navenda qezayê - 30, 43, 46
 Sîbîr, erdê Rûsyaye, ser zemîna Asyayê, aqara wî ji rohilatê ji dengiza Oxotînskê destpê dibe, tê dighîje heta çîyayê Ûralê - li roavayê, lê ji başûr ji Qazaxstanê destpê dibe tê heta Dengiza Bûzgirtî - li bakûrê. Sîbîr welatekî sur û sermêye. Di dema qeyseryêda merivên gunehbar dişandine vira sirgûnê - 51
 Sînd, gunde - 39, 51
 Sofyan - 49
 Somay - 24
 Soucbûlax, naka Mehabad - 36
 Stambul - binhêre Konstantînopol
 Sulêymanîyê, sencaq - 11
 Şam (Damaskos) - 12, 20
 Şamîn - 60
 Şamînîs, gunde - 58, 59
 Şatax - 56, 57, 59, 60
 Şaxtaxtî - 54
 Şêx-sûcû, gunde - 39
 Şinû (Ûşnû) - 32, 36
 Trapzon (Trapêzûnt) - 37
 Trîpol - 16, 17, 21
 Têhran - 15, 26, 31, 36
 Têrgavêr - 24
 Tewrêz - 13, 26, 32-37, 49, 51
 Tilbîs - 15, 18, 22, 23, 26, 27, 34, 36-38, 43, 48-54, 56, 60, 61
 Turkyaya - 14-18, 21, 23, 25, 27, 30, 31, 33-35, 37, 38, 51
 Xanasûr - 29
 Xanîk, gunde - 42, 43
 Xaskêr - 56, 58, 59
 Xêspîstan, gunde - 43
 Xêşêt, gunde - 56, 58-60
 Xoman, gunde - 58, 60
 Xoy, bajare - 23, 29-32, 34, 36, 37, 42, 44, 45, 47, 48, 51-53
 Ûrmîya, bajare li roavayê Îranê, ji sala 1926-a navê wî kirne Rizayê - 20, 24-27, 30-32, 34, 37, 47, 52
 Valaxya, herêmeke li başûrî Rûmînyayê, di navbera çîyayê Karpat û çemê Danûbê. Ev herêm ji sedsalya 16-a ketye bin destê Turkyaya Osmanîyê. Sala 1829-a di bin çavê Rûsyayêda serbixweya xwe standye. Di salên 1859-1861-ê gihîştye

Moldavyayê. Li sala 1862-a ji van herdu herêma padşatîya
Rûmînyayê hatye damezrandin -12
Wan, wîlayet -11, 19, 31, 32, 35, 58; bajar - 23, 24, 29, 30, 41,
43. 52-57, 59-61
Yalta - 36
Yêrêvan (Rewan) - 15, 18, 33, 49
Yêvropan - 14, 16, 33, 35, 38
Zêwe - 42-45, 47
Zor-ava, gunde - 42

Ji roja ko min peywendîya xwe tevî karmendên rûsa yên leşkerîyê u sîvîl danî, tucara min dengê xwe ji gotina eşkere nebirîye, ku gava ez ji bona karê rûsyayê dixebitim, ew hemû ji bona armanca xizmeta pêşveçûna milletê mine.

Daxwaza mine bingehî azadîya Kurdistanê ye di bin bandûra Rûsyayê da, ji ber ku nava wan dewletan da, yên ku cînarê mene, tenê Rûsyaye dewleta pêşveçûyî û kûltûra wê ji hemûya hêsatir dikare bi dergê wêva derbazî nav me bibe. Bona pêkanîna vê proyêktê ji hertîştî pêştir, divê em nîrê turka ji ser xwe wêda bavêjin. Ew ew xal, ku ser wî intêrêsên me û Rûsyayê dighîjin hev.

Abdulrazzak